

Bonde- och bergsmanssilver som exponent för Bergslagens allmogekultur

Några resultat av en silverinventering i Norr- och Söderbärke socknar

Av Maj Florin

Som ett led i de etnologiska undersökningar, som igångsatts och planlagts av professor Sigurd Erixon, företog författaren sommaren 1934 en inventering av gammalt silver från tiden före 1850 i bonde- och bergsmansgårdar inom två Dalasocknar, Norr- och Söderbärke.

Det material, som där uppsamlades, består av cirka 450 silverföremål, vilkas stämplat, användning och tradition så vitt möjligt antecknats. De märkligaste föremålen ha blivit fotograferade eller avritade. För att komplettera bilden av socknarnas silverbestånd har slutligen samtliga bevarade bouppteckningar från trakten från åren 1691—1830 genomgått.¹ Då i dessa vanligen varje föremål ganska ingående beskrives, har det varit möjligt att konstatera, att de silverföremål, som finnas kvar på trakten, giva en visserligen bristfällig men i det stora hela i typologiskt hänseende riktig bild av socknarnas ursprungliga förråd av silver under 1700-talet och fram till 1800-talets mitt.

Före framläggandet av resultaten av denna undersökning torde det emellertid vara lämpligt att söka få klarhet i hur man bör definiera begreppet allmogesilver.

I allmänhet synes den uppfattningen vara rådande, att allmogesilvret skiljer sig vida från det silver, som brukas av borgare och herrskap, och att det är arbetat i enlighet med böndernas traditionella smak, såvida det ej till och med utförts av bondesmeder. I sin bok om norskt bondesilver definierar Rikard Berge allmogesilver som »silverarbeten gjorda av bon-

¹ Landsarkivet, Uppsala, serie XXXV, n:is 1—9, serie XXXVI, n:is 1—9.

desmeder eller silver utfört i städerna men arbetat efter bondesmak», och som en grundregel fastställer han, att dräktsilvret och smyckena för det mesta äro bondesilver, under det att dryckeskärlden och dylikt ej kunna räknas dit såsom varande utförda av guld- och silversmeder i städerna efter andra smakdirektiv.²

Men då största parten av silvret i bonde- och bergsmanshemmen i de av mig behandlade socknarna utgöres just av dryckeskärl och skedar — silversmyckena ha, efter vad bouppteckningarna visat, ej någonsin spelat så stor roll i dessa trakter — betraktas i detta fall som allmogesilver det silver, som faktiskt funnits och använts hos allmogen, alltså både det som förfärdigats av bondesmeder och det som utförts i traditionell stil i städerna och även det silver, vilket är identiskt med brukssilvret hos de övriga stånden. Detta silver har ju införlivats med den kultur, som bergsmännen och bönderna här uppbära, låt vara att det ursprungligen i viss utsträckning är att betrakta som importgods från andra kulturskikt.

Då i Dalarnas bergslag allmogen genom sitt näringsfång, bergsbruk och vid sidan därom ibland även jordbruk, socialt och ekonomiskt intager en särställning och sedan gammalt ägt en nästan högreståndsmässig kultur, är det ej underligt, att även dess silver ofta är detsamma som åtminstone borgarnas brukssilver, fastän naturligtvis ålderdomligare typer förekomma, liksom även »hemmagjort» silver, vilket emellertid i dessa trakter är undantagsföreteelse. Av vikt är emellertid att betona, att den bild av allmogens silverbestånd, som undersökningarna av dessa båda socknar givit, ingalunda får anses som typisk för allmogesilver överhuvudtaget. Men det är mig här omöjligt att beröra i vad avseende och i hur stor utsträckning allmogens silver i dessa två Dala-socknar kan sägas intaga en särställning, då nästan allt jämförelsematerial saknas.

I det följande skall först i korthet lämnas en typologisk översikt av det silver, som enligt bouppteckningarna varit i bruk framför allt på 1700-talet. Därpå kommer den roll silvret synes ha spelat i allmogens sociala och ekonomiska liv att beröras, och slutligen skall för att förtydliga bilden av traktens forna silverbestånd diskuteras, vad kartorna över silvrets utbredning ha att säga om socknarnas silverhandel.

Till bordssilvret hörde framför allt skedarna, som före 1700 hos allmogen bestodo av trä eller horn eller hos de förmögna av tenn eller malm. Men silverskedar i renässansstil av äldre datum än 1700, fig. 1, finnas både ännu bevarade på platsen och omnämnda i bouppteckningarna med olika namn. Till följd av skaftavslutningens utformning kallas de än »knappske», än »kronsked», än »änglasked», fig. 2, samt till följd av

² Rikard Berge, Norskt Bondesylv, Risör 1920, s. III.

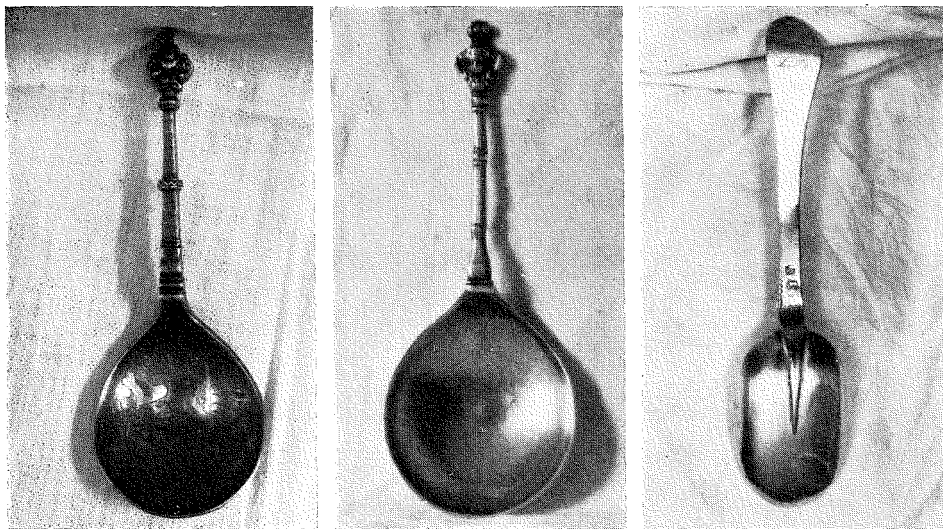

Fig. 1—3. 1. Fögyllad silversked, troligen från 1600-talet; längd 15,5 cm. Resmören, Söderbärke. — 2. Änglasked, troligen från 1600-talet; längd 14,1 cm. Fünngårdarna, Norrbärke. — 3. Silversked, tillverkad 1699 av Lambrecht van der Burg i Stockholm; längd 21 cm. Vad, Söderbärke.

en av deras funktioner »supasked». De äro redan på 1700-talets början försedda med attributen »mycket gammalmodig» eller stundom »nästan obrukbar». I en bouppteckning³ finns belägg för hur dylika knappschedar sänts bort till nedsmältning och nya moderna skedar kommit i utbyte. Och en dylik procedur torde väl ha varit många skedars öde till följd av att bergsmännen och bönderna funnit dem för gammalmodiga för sina behov. De framträda allt sällsyntare i 1800-talets bouppteckningar.

Samtidigt med dessa renässansskedar finnas redan vid 1700-talets början »nya» skedar såväl drivna som gjutna, och från denna tid ha även bevarats flera skedar av det nya sked-mod, som skapats i England under 1600-talets sista årtionden och går under namn av »the-rat-tail-spoon» till följd av den karaktäristiska skaftavslutningen i en lång spets, fig. 3, en typ, som i enlighet med den stora mängd, i vilken den förekommer, synes ha varit mycket populär. Vidare finns bevarade en mängd skedar visande olika utvecklingsformer ända fram till vår moderna sked. De äro samtliga enkla och släta och sakna all ornering. Först på 1800-talet möta i bouppteckningarna mera arbetade skedar med räfflade skaft o. s. v.

Varken gafflar eller knivar av silver omnämnas i bouppteckningarna före 1830. En kniv och fyra gafflar från 1700-talet ha bevarats, men de måste ha hamnat hos allmogen senare in på 1800-talet.

³ Från en gård i Marnäs på gränsen mellan Norrbärke och Ludvika sn.

Fig. 4. Silverkåsa, troligen från 1600-talet; höjd 6,4 cm. Smedjebacken, Norrbärke.

Dryckeskärlden uppträda i flera olika former, dels finnas kåsor, dryckeskannor och krus och dels bågare, koppar, tumlare och pokaler.

Bland dem äro kåsorna de älderdomligaste, men de tyckas ej ha förekommit så talrikt i dessa trakter. Endast fyra stycken finnas omnämnda i bouppteckningarna; en av dem är bevarad, troligen stammande från tiden omkring 1600, fig. 4.

Dryckeskannorna och krusen, som först kommit i bruk under renässansen, ha ej här någonsin blivit populära. Endast en fem å sex exemplar av dem var omtalas, fig. 5, den tidigaste 1740. De två dryckeskannor, som ännu finnas kvar, äro båda tillverkade vid 1700-talets slut, och en av dem har först efter 1811 hamnat på den gård, där den nu förvaras, då den enligt en inskrift dessförinnan ägts av den ena socknens kontraktsprost. Berge omnämner även det förhållandet i Norge, att de flesta dryckeskannor, som finnas hos allmogen, ha kommit dit från adelsmän och borgare efter 1800.⁴

Helt annorlunda förhåller det sig med bågarna. De omnämnas från och med 1700 och kallas ibland redan då »gamla med utnötter förgyllning». De stiga sedan i antal till fram på 1850-talet. Till storleken växla de från den större så kallade »helbågaren», som kan väga en 60 à 70 lod, till den vanligare mindre om ett eller ett halvt stops rymd och en bågare av ännu mindre mått.

Bågarna äro vanligen förgyllda åtminstone invändigt. De flesta äro sändebågare och avsedda att skickas runt bordet från granne till granne och användas till vin eller hembryggt dricka. De minsta bågarna äro dock vanligen enmansbågare och ha använts till brännvin.

⁴ A. a., s. 570.

Fig. 5. Dryckeskanna av silver, tillverkad 1790 av G. Elfström i Sala; höjd 18,5 cm. Resmören, Söderbärke.

Bägarna bibehålla ungefär samma former under hela perioden. Endast i den ingraverade ornamentiken och ibland i fotens skapnad röja sig de olika modestilarna.

De äldsta bägarna äro breda, tämligen låga, släta och osmyckade, foten är liten och hoptryckt, fig. 6. Något senare bliva bägarna högre och smälare, foten blir mer arbetad och räfflas, fig. 7. Runt kring överkanten löper vanligen en enkel graverad slinga med små nedhängande kläppar samt nedanför något band- eller akantusornament, än ordnad i symmetrisk regence-, än i rokokostil. Foten ombildas även under rokokotiden, fig. 8. Den blir högre och buktas samt prydes med driven ornamentik. Men endast en kort tid håller sig denna omformning kvar, och den räfflade foten, som synes varit mer omtyckt, återvänder för att in på 1800-talet giva plats för en tung, platt fotskapnad, som erinrar om barockbägarnas utformning av foten.

Jämte dessa bägare, som äro skapade à la mode, finnas de, vilkas mönster en gång blivit omtyckta och sedan upprepas ideligen under såväl 1700-talet som in på 1800-talet inte blott på bägare och andra dryckeskärl utan även på nipperfat och snusdosor. Dit höra dels ett symmetriskt grupperat ornament av den typ, som fig. 9 visar, dels en rullande akantusranka, fig. 10, som förekommer från och med 1700-talets början ända in på 1840-talet i en föga modifierad form. Samma förhållande är det med det naturalistiska blomstermotivet, fig. 11. Originellare och av ett

ålderdomligt tycke är ett geometriskt flätornament, som återkommer några gånger på olika föremål under 1700-talet, fig. 12.

De dryckeskärl, som benämnas kopp eller tumlare, synas ofta vara ganska svåra att skilja från varandra i bouppteckningarna. I vanliga fall är koppen, även kallad brännvinskopp, mest lik den lilla enmansbägaren fastän med mindre utåtsvängda sidor och utan fot, fig. 13, men ibland äro sidorna mer rundade och slutta något in mot öppningen, och endast den platta botten skiljer den från tumlaren, som är rund i botten, fig. 14. Förses denna med fot och handtag, kallas den än brännvinskopp, än tumlare. Då således benämningen tumlare i bouppteckningarna ej framträder

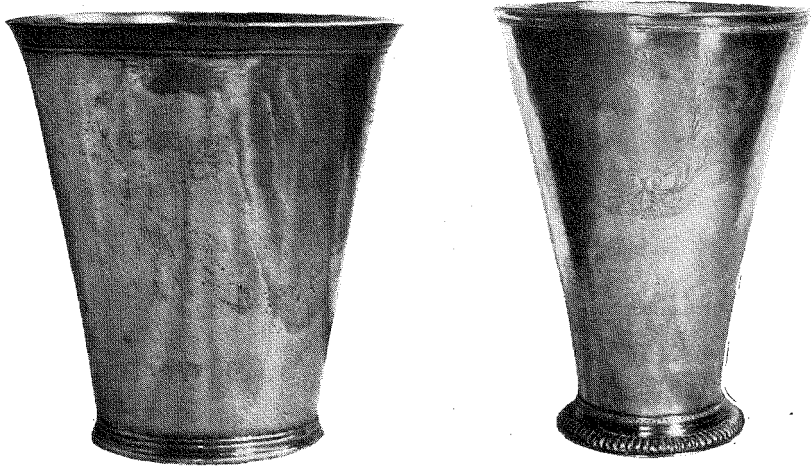

Fig. 6 och 7. Silverbägare resp. med platt fot, tillverkad 1705 av J. Lund i Stockholm, och med räfflad fot, tillverkad 1733 av J. Ekendahl i Borås; höjd 8,5 och 17,8 cm. Märtsbo och Tunkarlsbo, Söderbärke.

förrän vid 1700-talets mitt, under det att »kuppen» eller »koppan» finns omtalad redan vid 1700-talets början, behöver det ej betyda att tumlaren är en senare företeelse i dessa trakter utan endast att det namnet senare kommit i bruk här.

Berge omtalar, att tumlaren i Norge är belagd i skrift redan på 1500-talet och att dess namn, som återfinnes hos alla germanska folk, uppkommit därav, att den alltid intog sin ställning rakt upp, ifall man tumlade omkull den på sidan.⁵ På alla de i socknarna bevarade tumlarna var emellertid botten en aning tillplattad, oftast genom ett inslaget mynt, vilket väl är att anse som en degenerationsform, liksom även de med fot försedda tumlarna.

Tumlare och koppar fylla ungefär samma funktioner. De äro avsedda

⁵ A. a., s. 568.

för enmansbruk och till brännvin. Två dylika tillhöra vanligen de s. k. brännvinslådorna eller reseskrinen, som medtagas på längre färder.

Ornamentiken är densamma som på bågarna fastän enklare, stundom saknas den helt och hållet.

Vanligen äro dessa dryckeskärl av en halv kvarters rymd, men både större och mindre storlekar förekomma. Båda kunna enligt bouppteckningarna förses med en eller flera knappar eller fötter under samt med grepar, fig. 15. Några dylika finnas bevarade. De göra intryck av att vara äldre typer med sina grepar erinrande om handtagen på kåsorna. På en av dem återkommer det nyssnämnda geometriska flätornamentet.

Fig. 8. Silverbägare med rokokofot, tillverkad 1759 av C. Fahlberg i Uppsala; höjd 20 cm. Hugnora, Söderbärke.

Mycket vanligt är bruket att fastlöda mynt i botten på tumlare ovanpå deras stämplor, varför de bevarade ofta ej exakt kunna dateras. Men även runt överkanten finnas på de större en rad mynt. En tumlare omtalas ha ända till 11 mynt inslagna.

Det yngsta av alla dryckeskärlen är pokalen, i vilken Berge ser en utlöpare av renässanspokalen omgjord efter bondesmak och arbetad till försäljning på landsbygden.⁶ Den är skapad som ett vinglas, själva koppen liknar de vanliga brännvinskopporna och är satt på ett långt och smalt skaft, som vidgar sig ned mot en stor, profilerad fot, fig. 16. I Norr- och Söderbärke framträda pokalerna ej förrän vid 1700-talets slut och omnämnas i bouppteckningarna kort efter 1800. Men därefter föröka de sig så våldsamt, att 1850 finns det nästan en pokal i varannan gård. Ett

⁶ A. a., s. 567.

uttryck för deras stora popularitet äro deras många namn. Inte mindre än 15 olika benämningar synas ha förekommit, och den oklarhet, som rått om detta dryckeskärls rätta namn, visar sig även i att boupptecknarna ofta för säkerhets skull omnämna det med 2 à 3 olika namn.

Då pokalen är formad som ett vinglas, kallas den ofta blott »silverglas» eller »kupp i glasmodell» eller för att specificera dess användning »supglas» eller »brännvinsglas på fot». Men den är även lik en kyrk-kalk, varför den fått namnet »silverkalk», »supkalk», »brännvinskalk» och »kalk på glasfot» o. s. v. Till följd av sin storlek om ungefär en jungfrus mått kallas den slutligen »jungfru med fot» eller »fotjumfru» och

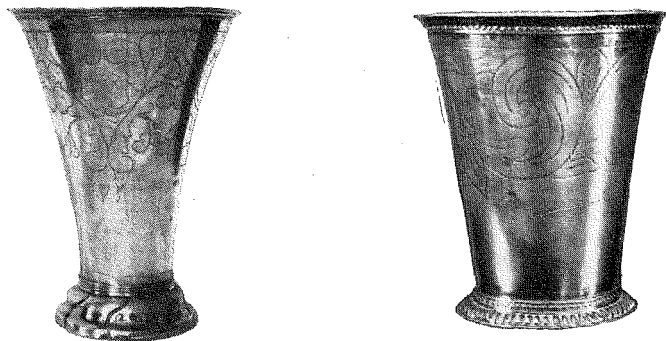

Fig. 9 och 10. Silverbägare, resp. med symmetriskt ordnat bladornament, tillverkad 1791 av C. F. Seseman i Arboga, och med akantusornament, tillverkad 1732 av G. Dubois i Stockholm; höjd 19,1 och 9,8 cm. Björbo, Norrbärke och Dullbo, Söderbärke.

under sammanblandning av de övriga benämningarna »jungfruglas med fot» och »jungfrukalk». Nu kallas den i socknarna »pokal». Trots sin ringa rymd har pokalen varit ett sändestop och skickats runt bordet med brännvin.

Av smyckena synas fingerringar av guld eller silver ej ha varit vanliga i början på 1700-talet, då de endast några enstaka gånger omnämnas, men vid århundradets mitt öka de betydligt i antal. De förefalla ha varit av ganska enkelt slag, eftersom de beskrivas i bouppteckningarna som »enkla», »dubbla», »släta» eller »virade», »krusiga» eller »randiga». Någon gång äro de försedda med stenar. Från 1820-talet finns en uppgift om en ring, som varit kopparskodd.

De få, som äro bevarade, äro släta ringar, ibland flera hoplödda ovanpå varandra, så att de kunna få en anseelig höjd.

Ett slags förlovningsring, som påträffades här och där i socknarna, var den s. k. hår-ringen; i en skåra runt ringen voro små hårflätor inlagda. Alla ringar av denna art voro emellertid sent tillverkade.

Örhängen eller ör-ringar omtalas i silver först efter 1790-talet. De

beskrivas som »runda», »breda», »mönstrade» eller »släta». De enda örhängen, som voro bevarade, voro så sent tillverkade som 1811.

Sko- och knäspännan av annan metall omnämnas redan under 1700-talets första del, men i silver möta de först på 1770-talet. De äro omväxlande runda, fyrkantiga och ovala, för det mesta släta men ofta försedda med slipade glasbitar.

Ett par gånger omtalas de såsom »hemmagjorda» eller också som okontrollerade, vilket även är fallet med några få knappar. Detta är det enda vittnesbördet om att några silverföremål utförts av bondesmeder i dessa trakter.

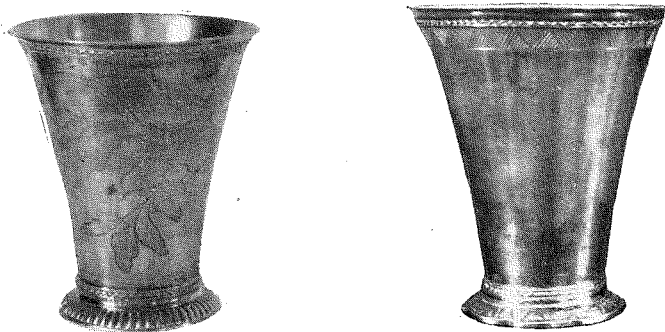

Fig. 11 och 12. Silverbägare, resp. med naturalistiskt blomstermotiv, tillverkad (1750—1756) av J. Wickman i Hudiksvall, och med flätornament, tillverkad 1764 av N. Rydeberg i Säter; höjd 8,3 och 9,7 cm. Lilla Tofvsbo och Dullbo, Söderbärke.

På samma sätt som spännena äro knapparna under århundradets början utförda i mässing eller tenn, under det att silverknappar först framträda så sent som på 1770-talet. De utgöras av fot-, ärm-, skjort- och halsduksknappar. Tyvärr finns ingen enda bevarad, och upplysningarna om deras utseende äro i bouppteckningarna mycket otydliga. Någon gång ha de haft en sten eller en glaspärla infattad i mitten, men för det mesta ha de varit helt släta.

Två okontrollerade kapprockshakar i form av lejonmasker finnas bevarade men omnämnas först långt in på 1800-talet i bouppteckningarna.

Sena företeelser, som ej varit av större betydelse för allmogens silverförråd förrän på 1800-talet, äro lukt- och snusdosor, sockerskålar och tänger, socker-risslor, kaffe- och tekannor, gräddskålar, saltkar, teskedar, förläggarslevar, fickur samt beslag till pipor, käppar o. d.

Många av dessa föremål, såsom saltkar, kaffe- och tekannor, förekomma i annat material långt tidigare. Andra, t. ex. snus- och luktdosor, förläggarslevar och teskedar, omnämnas i silver några enstaka gånger

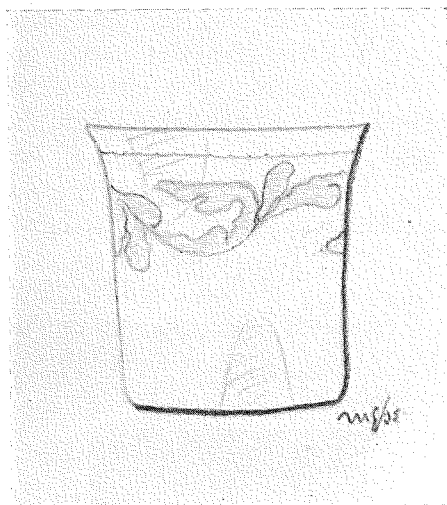

Fig. 13. Brännvinskopp av silver, tillverkad 1841 av J. E. Ahlén i Sala; höjd 4 cm. Torrbo, Söderbärke.

Av tabellen och av vad ovan sagts framgår, att av bordssilvret skedarna äro äldst och ha i ständigt växande antal framemot 1800-talets mitt dominerat i allmogens silverförråd,

att bland dryckeskärlen kåsorna och dryckeskannorna äro mera sällsynta företeelser, under det att tumlare och pokaler och framför allt koppar och bägare förekommit mycket talrikt ända in mot 1850, och att inte ens framträngandet av de på 1700-talets andra hälft så moderna dryckerna kaffe och te synes ha gjort brännvinets och det hembryggda drickats speciella dryckeskärl mindre populära.

Av de övriga föremålen se vi en enstaka snusdosa 1750, den efterföljes av andra först 1790. De flesta snusdosor synas ha blivit inköpta omkring 1850. Förläggarslevar framträda 1770 och öka sedan raskt i antal. Svampdosor och teskedar komma 1780 och sockerskål och tänger 1790. De återstående föremålen slutligen ha samtliga kommit i bruk ett stycke in på 1800-talet.

Det bruket är ju allmänt känt från flera håll, att allmogen gärna lägger ned sina pengar i bearbetat silver.⁷ Man har ansett det praktiskt, att husets rikedom samlades i föremål, som vid behov lätt kunde göras fruktbarande och som vid högtidliga tillfällen kunde utställas till allmänt beskådande. Men även i detta avseende tyckas Norr- och Söderbärke och

⁷ Berge, a. a., s. 15; G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne, II, 2. uppl., Sthlm 1921—22, s. 483.

med dem väl övriga socknar under likartade betingelser intaga en särställning. Sockenborna levde under 1700-talet under goda ekonomiska förhållanden, vilket bouppteckningarna giva vittnesbörd om. I sin dagbok över resan genom Dalarna 1757 karakteriserar Hülphers dem »välmående utom de som kunna nämnas förmögna».⁸ Men de ha ej velat placera sin förmögenhet i oräntbara silverföremål utan hellre i andelar i hyttor, smedjor, sågar och kvarnar eller i nyförvärv av fast egendom.

Detta förklarar, att silvret endast intager en obetydlig plats i deras förmögenhet. Det brukar uppgå till en 2 à 5 % därav och ofta utgör det en ännu mindre del. I undantagsfall kan det emellertid stiga ända till 10 %.

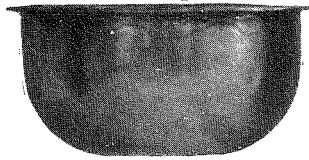

Fig.14. Tummlare, tillverkad (1782—1819) av C. F. Seseman i Arboga; höjd 2,8 cm. Märtsbo, Söderbärke.

Men även om silvret ej här spelat så stor roll i det ekonomiska livet, kan det dock ha varit av en viss betydelse i det sociala.

En egenhet visar sig i att silvret vid bouppteckningarna ofta ej behandlades i sammanhang med övrigt lösöre. Under 1700-talets första hälft omtalas flera gånger, hur det »undantagits» eller »behållits» av några arvingar, som visserligen måste uppgiva dess värde för boupptecknaren, men detta räknades ej med i dödsboets förmögenhetssumma. Många silverföremål ha skänkts bort på dödsbädden till arvingarna, och skatt har ej uppburits därav, »då den döde i livstiden så förordnat». På en gård, som var skuldsatt, hade förmyndaren för det efterlämnade barnets räkning rätt att undantaga allt silver från gäldenärerna, trots att täckning ej fanns.

Orsaken till denna säregna behandling kan ju vara ett utslag av vördnad för arvsilver. Även i bruket att vid iråkade svårigheter pantsätta silvret hos församlingens präst, handelsman eller någon bättre gynnad granne i stället för att avyttra det, kan ju ligga en viss omsorg och känsla för det fäderneärvda silvret.

Tyvänn har på trakten endast en svag tradition hållit sig levande om

⁸ A. Hülphers, Dagbok öwer en resa genom Dalarne år 1757, utgiven av Falukurirens red. 1921, s. 483.

den roll, silvret spelat i befolkningens liv. Man får så gott som uteslutande utläsa det av inskrifter på föremålen och av de fåtaliga upplysningarna i bouppteckningarna.

Det är vid de stora högtiderna och festerna, som silvret tagits fram. På vardagarna har det varit säkert inlåst i kistor eller skåp. Under oroliga tider ha t. o. m. några dyrgripar gömmts i jorden. Flera silverföremål,

Fig. 15. Brännvinskopp, tillverkad 1764 av N. Rydeberg i Säter; höjd 3,9 cm. Torrbo, Söderbärke.

bl. a. två renässansskedar av nyssnämnt slag, som finnas bevarade på trakten, ha hittats nedgrävda.

Vid dop, trolovning, bröllop och begravning, de viktigaste händelserna i befolkningens liv, ha gåvoutbyte skett. Framför allt ha silverskedar, bägare och smycken ansetts lämpliga härtill.

Som faddegåvor voro skedarna mest omtyckta, och vanligen skänktes de den nyfödde av deras mor- eller farföräldrar, vilkas initialer jämte barnbarnets bruka stå ingraverade på skaften.

Smyckena och däribland framför allt ringen hörde till fästmannens gåva till den trolovade. Men även skedar och bägare kunna vara fäste-silver.

Bägare skänktes emellertid helst till bröllop. I bouppteckningarna omnämns de som brudgåvor, och flera av de bevarade gå ännu under namn av »bru-bägare», då de förärats bruden av hennes man eller av släkten efter vigseln.

Från en by, som förr räknats till socknarna, omnämnes ett »bru-glas», som väl skall vara ett 16:e namn på den nyssnämnda pokalen. Berge omtalar även på ett ställe det förhållandet, att bruden och brudgummen ofta använde den med brännvin fyllda pokalen att dricka varandra till efter hemkomsten från kyrkan.⁹

⁹ A. a., s. 569.

Till minne av den döde brukades på begravningar utdelas till släkt och vänner s. k. begravningsskedar med den avlidnas namn, födelse- och dödsår ingraverade.

Silverföremål till gåvor ha även de högre stånden använt för att sporra allmogen till allehanda ansträngningar. Talrika belöningskedar och -bägare finnas bevarade, vilka skänkts som erkänsla för skickligt smide eller för så kallad »överkolning», d. v. s. då smederna sparat på kolen.

Fig. 16. Pokal, tillverkad 1820 av J. H. Leffler i Falun; höjd 11,5 cm. Viksberg, Söderbärke.

I flera trakter voro mot 1700-talets slut odling svår att få till stånd, och fördenskull befriades den brukade jorden från skatt och det idoga arbetet belönades med en silverbägare. En dylik »belöningsgåva» är vanligen vackert arbetad. Bägarna äro rikt utsmyckade och ofta försedda med inslagna mynt runt överkanten. Skedarna försågos med inskrift om orsaken till belöningen o. s. v.

Det förhållandet, att en relativt svag tradition om silvret i bygden finns kvar, kan man kanske tyda så, att silvret måhända spelat en underordnad roll och ej här varit så betydelsefullt i kulturellt hänseende. Men man får ej draga sådana förhastade slutsatser, då man måste betänka, att till följd av bergsbrukets tidvisa och slutligen definitiva nedläggning stora folkförskjutningar ägt rum i trakten och av den ursprungliga bondestammen ej finns så mycket kvar. Men omnämnas bör dock, att jag under mitt rekognosceringsarbete i socknarna på de få gårdar, som gått i arv i samma släkt en 2 à 300 år och där man ofta pietetsfullt tagit hand om sina silverskatter och för dem och husets övriga dyrgripar t. o. m. inrett ett rum till ett slags museum, dock ej kunde få erhålla några närmare upplysningar om silverföremålens tradition.

För att söka så vitt möjligt utreda hur handeln av silverföremålen försiggått och vilka orter, som haft största avsättningen för sina produkter, har jag på grundval av den på platsen gjorda uppteckningen av föremålens stämplat uppgjort kartor, där varje tecken angiver ett silverföremåls lokalisering och tillverkningsorten betecknas med en bestämd färg och form. Men det har, som redan nämnts, av flera skäl visat sig nödvändigt att samtidigt som komplement kartlägga det silverförråd, som bouppteckningarna visa, för att — så långt sig göra låter — exakt få veta ökningen av silverföremålens antal och deras fördelning i socknarna under det behandlade tidsavsnittet.

I flera fall har nämligen kunnat konstateras, att de olika föremålen ej alltid under tillverkningsåret inköpts för en gård och sedan förblivit där. I en gård, Dullbo i Söderbärke, funnos t. ex. 4 föremål, som tillverkats under perioden 1700—1750 och som enligt vad den nuvarande ägaren försäkrade hade inköpts nya av hans släktingar. Bouppteckningarna från samma tid omtala emellertid blott ett föremål på denna gård. Nu kunde det ha varit möjligt, att silvret inköpts före 1750 men att bouppteckning ej hade företagits där förrän längre fram. Men som den andra bouppteckningskartan visar, finns ej heller då mer än ett föremål där. Först efter 1800 har gårdens silverförråd utökats till ett större antal föremål. Exemplet, som ej är enastående, behöver emellertid ej utesluta, att föremålen kommit till socknarna såsom nya. Det ovannämnda silvret har i själva verket hela tiden innehaft av den nuvarande ägarens släkt, men det har befunnit sig i andra gårdar och först genom giftermål på 1800-talets början hamnat på den gård, där det nu är.

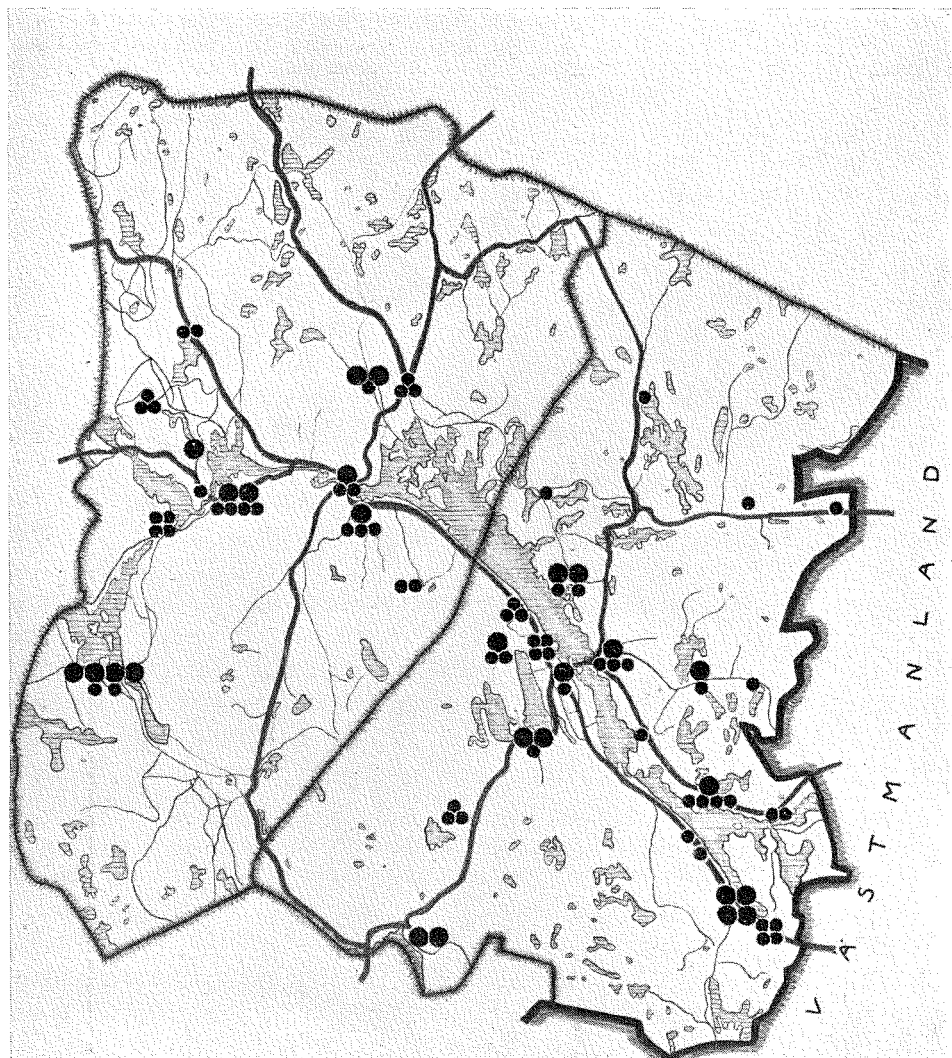
De silverföremål, som ej i form av gåvor eller till följd av giftermål kommit till en gård, kan allmogem ha tillhandlat sig av gårdfarihandlare¹⁰, och möjligen ha även silversmederna redan på 1700-talet rest omkring och bjudit ut sina varor, vilket man nu på trakten berättar ha varit förhållandet i början av 1800-talet, då bl. a. flera Västerås-guldsmeder till de stora högtiderna, i synnerhet till påsken, sägas ha personligen på gårdarna utbjudit sina alster.

En hel del silver har även uppköpts på auktioner efter högre ståndspersoner och bergsmän. En annan del slutligen ha bergsmännen själva förskaffat sig på de många marknaderna såväl inom som utom socknarna — Wiik i Söderbärke, Smedjebacken i Norrbärke, Hedemora och framför allt Mälardalens olika marknader — samt i städerna, som de besökt under forslandet av järnet till dess olika bestämmelseorter.¹¹

Genom sin järnindustri, som blomstrade på 1700-talet, hade socknarna

¹⁰ Jfr H. Järta, Underdånig berättelse om Stora Kopparbergs län, Falun 1826, s. 91.

¹¹ Jfr Hülphers, a. a., s. 469—479.

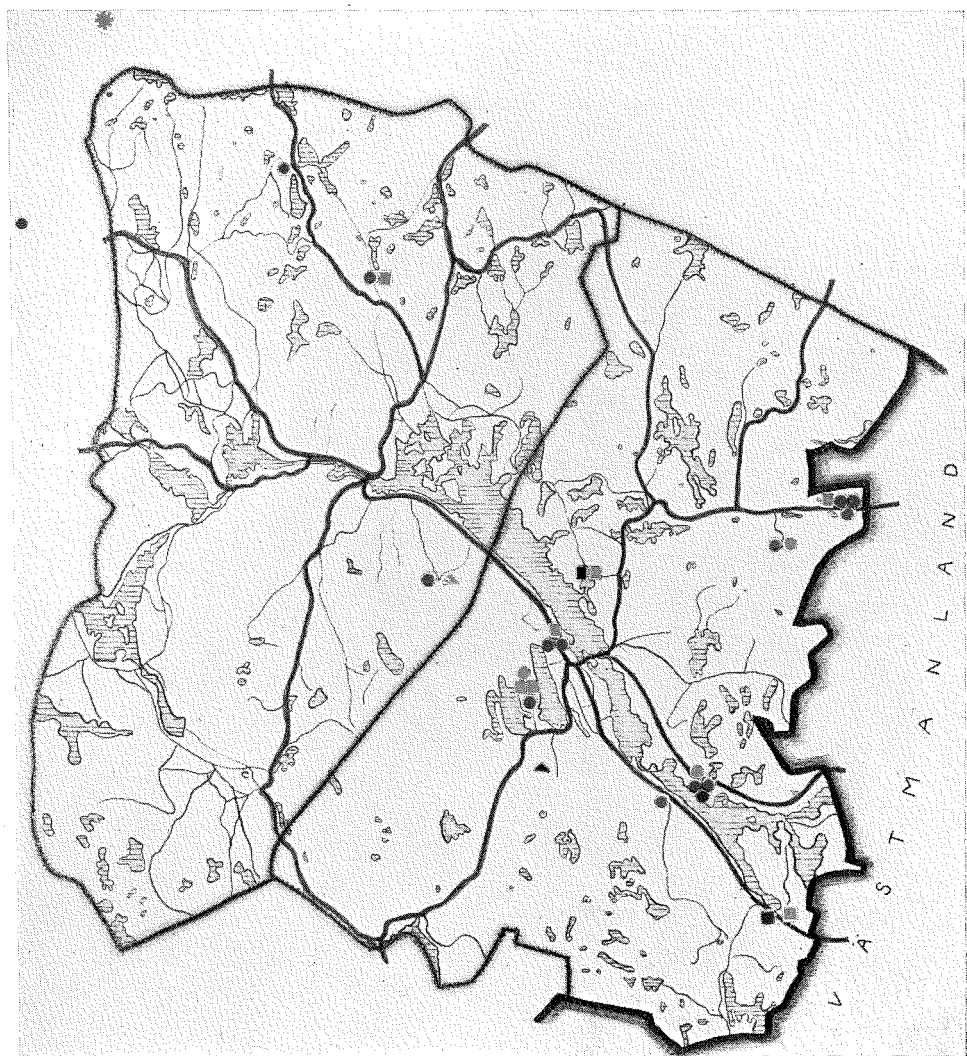

- 1 Boupptecknat föremål
- 5 Boupptecknade " "
- 50 " "

Karta 1. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, boupptecknade 1700—1750.

stått i livlig beröring med de sydligare landskapen, främst med Västmanland och Uppland, genom vilka järnet förts till havet. Det är ju naturligt, att nedre Dalarna i alla avseenden stått den västmanländska bergslagen närmare än övre Dalarna till följd av de likartade sociala och

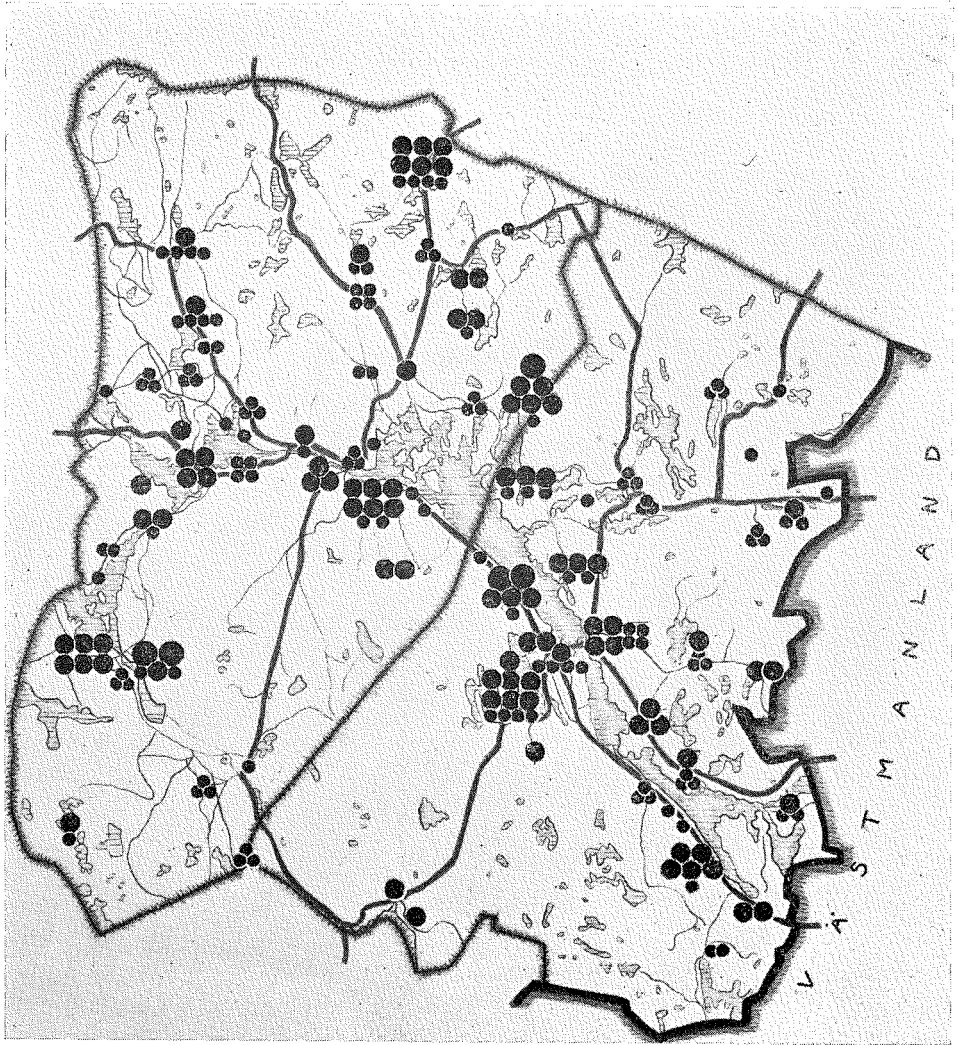

Varje tecken angiver fyndplatsen för ett silverföremål, vars tillverkningsort framgår av nedanstående färg- och teckenförklaring:

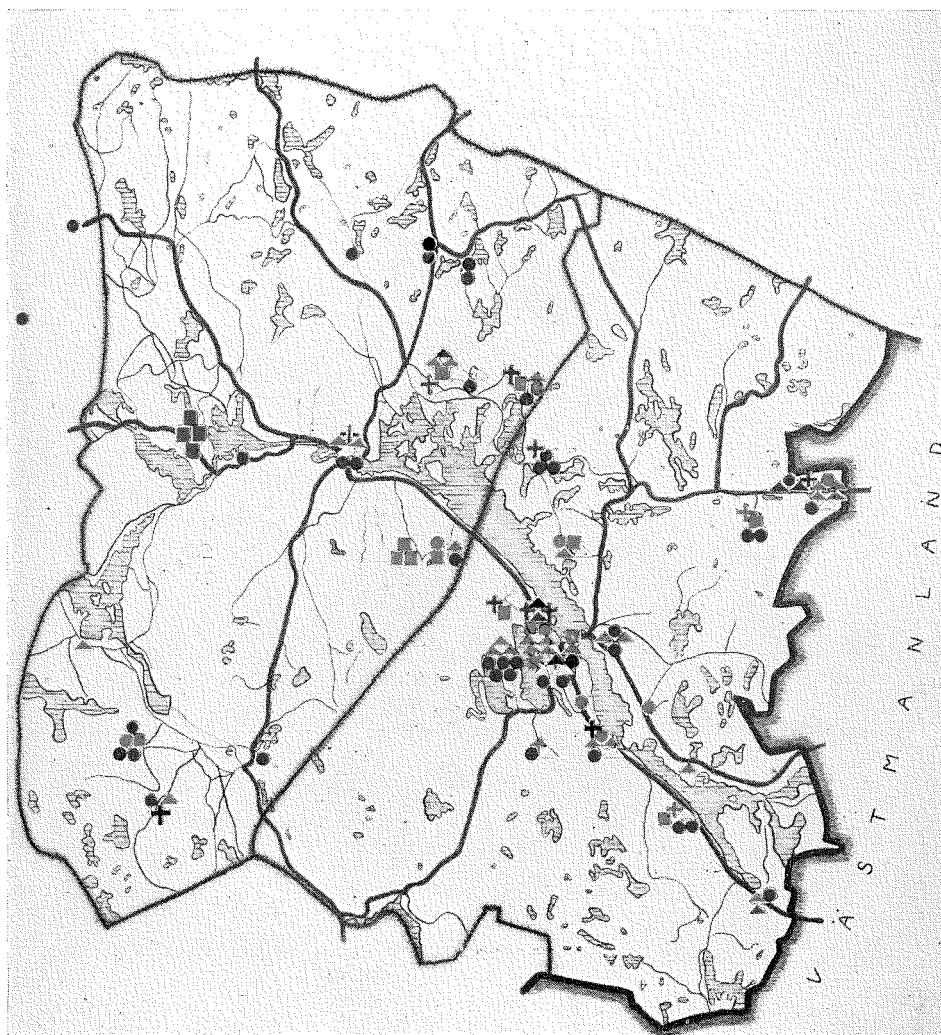
DALARNA	VÄSTMANLAND	STOCKHOLM	NÖRRLAND	GÖTALAND	SÖDERMANLAND	UPPLAND
● FALUN	● VÄSTERÅS	● STOCKHOLM	▲ HUDIKSVALL	● BORÅS	● NYKÖPING	● UPPSALA
	▲ KÖPING		■ SÖDERHAMN		■ SÖDERTÄLJE	
	■ ARBOGA					
	* LINDESBERG					

Karta 2. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, tillverkade 1700—1750.

- 1 Boupptecknat föremål
- 5 Boupptecknade "
- 50 " "

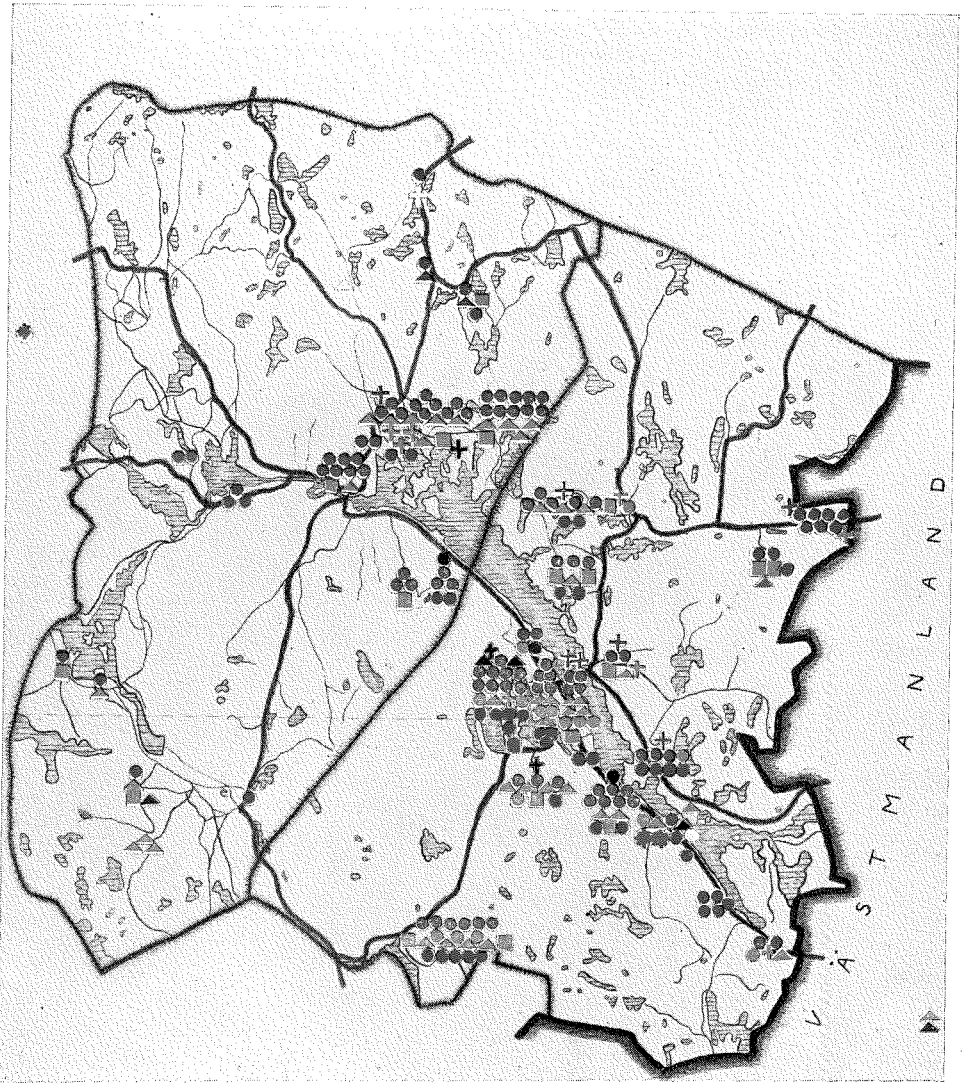
Karta 3. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, boupptecknade 1750—1800.

Varje tecken anger fyndplatsen för ett silverföremål, vars tillverkningsort framgår av nedanstående färg- och teckenförklaring.

DALARNA	VÄSTMANLAND	STOCKHOLM	NORRLAND	GÖTALAND	SÖDERMANLAND	UPPLAND	NÄRKE
● FALUN	● VÄSTERÅS	● STOCKHOLM	● GÄVLE	● NORRKÖPING	● NYKÖPING	● UPPSALA	● ÖREBRO
▲ SÄTER	▲ KÖPING		▲ HUDIKSVALL	▲ ÄNGELHOLM	▲ ESKILSTUNA		
+ HEDEMORA	+ SALA		+ SUNDSVALL	+ YSTAD	+ STRÅNGNÄS		
	■ ARBOGA			■ JÖNKÖPING	■ SÖDERTÄLJE		
	* LINDESBERG						

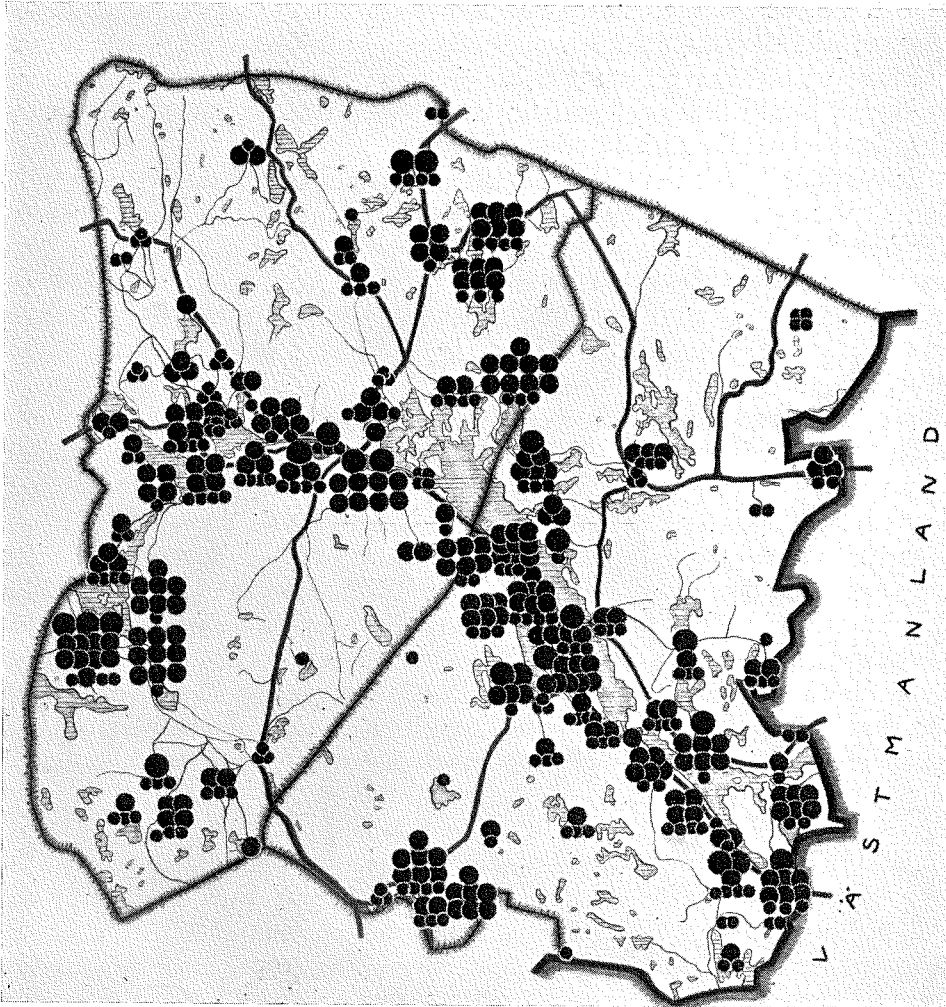
Karta 4. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, tillverkade 1750—1800.

Varje tecken anger fyndplatsen för ett silverföremål, vars tillverkningsort framgår av nedanstående färg- och teckenförklaring.

DALARNA	VÄSTMANLAND	STOCKHOLM	NORRLAND	GÖTALAND	SÖDERMANLAND	UPPLAND
● FALUN	● VÄSTERÅS	● STOCKHOLM	● GÄVLE	● JÖNKÖPING	● NYKÖPING	● ENKÖPING
+ HEDEMORA	+ SALA	+ SUNDSVALL	+ FALKENBERG	+ STRÅNGNÅS	+ NORRTÄLJE	+ UPPSALA
▲ SÄTER	▲ KÖPING	▲ HUDIKSVALL	▲ MÅLMÖ	▲ ESKILSTUNA		
	■ ARBOGA			■ SKÄNNINGE		
				● VISBY		

Karta 5. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, tillverkade 1800—1850.

- 1 BOUPPTECKNAT FÖREMÅL
- 5 BOUPPTECKNADE "
- 50 " "

Karta 6. Silverföremål från Norr- och Söderbärke, boupptecknade 1800—1830.

ekonomiska förhållanden, under vilka befolkningen såväl i södra Dalarna som i norra och västra Västmanland och östra Värmland ha levat. Socknarna ha genom sitt gynnsamma läge och sina naturgeografiska förhållanden i övrigt varit väl lämpade som spridare av Mälardalens kultur

norrut. För de sydligare lanskapen direkt inbjudande gå de gamla landsvägarna på rullstensåsarna och vattendragen i riktning sydöst—nordväst.

Innan vi därefter gå att betrakta kartorna för att se med vilka orter socknarna varit i livligast beröring, är det av nöden att ytterligare betona vissa betydelsefulla förhållanden.

Som inledningsvis framhållits har endast en liten del av det ursprungliga silvret fått bevaras till våra dagar. Stora områden sakna nu silver, där befolkningen, innan de otaliga hyttorna slocknat och järnindustrien mattats av, varit förmögnare än den befolkning, som bott utmed Barkens stränder och som till följd av att den kunnat förena bergsörelse med jordbruk varit i stånd att klara sig över de för socknarna svåra tider, då bergsbruket mattades av. Vi ha således att räkna med kulturgeografiskt olikartade områden, dels sådana, där befolkningen uteslutande var hänvisad till bergsbruk, och dels sådana, där vid sidan av denna näringsgren jordbruket spelade en viktig roll. Karta 5 giver för det första intryck av att Söderbärke varit rikast och för det andra att silvret nästan uteslutande befunnit sig i byarna utmed Barkens stränder, i synnerhet på dess sydvästra sida i Söderbärke, men även på dess nord-sida i Norrbärke. Endast några få föremål finna vi i skogs- och bergsområdena i Bommarsbo, Björsjö och Larsbo. Bouppteckningskartan, karta 6, däremot visar, att förhållandena varit helt annorlunda. Det mesta silvret har funnits i Norrbärke, och visserligen är det också nu fördelat utmed Barkens stränder, men stora mängder finner man även representerade i bergs- och skogstrakterna.

Till följd av silverföremålens ständiga förflyttning genom försäljning, gåvor och framför allt giftermålen, har det ej varit möjligt att få reda på om handeln försiggått olika i olika delar av socknarna, d. v. s. om vissa trakter haft handelsutbyte med några bestämda orter och andra delar av socknen med några andra orter, vilket emellertid ej behöver vara förhållandet, då det är mycket troligt, att den långsträckt sjön Barken kan ha verkat enande på handeln. Järnet har visserligen vintertiden av förbönderna förts direkt emellan bruken och dess respektive upptagningsorter, såsom Köping, Västerås och Arboga,¹² men sommartid har allt järn förts på Barken eller landsvägarna till Wiiks nederlagsplats i Söderbärke för att sedan därifrån fördelas.

Om man nu, efter att dessa förhållanden ha framhållits, går att betrakta kartorna, böra kanske först några ord sägas om socknarnas läge och om det vägnät, som förbinder dem med kringliggande orter. Tillhörande södra delen av Västerbergslagens järnindustridistrikt utbreda sig sock-

¹² Hülphers, a. a., s. 470 och s. 477.

narna på ömse sidor om Barkensjöarna. I öster löper Västmanlandsgränsen, som sedan fortsätter snett väster ut. I söder ligger den nuvarande Malingsbo socken, som förr räknades till Söder- och Norrbärke. I väster gränsade socknarna till Grangärde, nuvarande Ludvika socken. I norr lågo slutligen Hedemora och Säter socknar. Efter kartor från 1800-talet ha utlagts de mera framträdande vägarna, som kunna anses ha varit aktuella för hela det tidsavsnitt, som undersökningen avser.¹³ Utmed Barkens sydvästra strand löper t. ex. den väg, som grenar ut sig till Västerås, Köping och Arboga och som tidtals tycks ha varit oerhörd anlitad.

Smedjebacken i Norrbärke var då en viktig knutpunkt, i betydelse jämförbar med våra dagars Ludvika. Från väster kommo vägarna från Karlstad och andra västsvenska städer, i norr från Falun, Säter och Hedemora.

På kartorna över de bevarade silverföremålens olika tillverkningsorter angiver varje tecken ett föremåls lokalisering. Så långt det har varit möjligt har ett landskap betecknats med en färg, så t. ex. Dalarna med grönt. Norrland representeras av den lila färgen, Götaland av den skära. Stockholm har betecknats med rött.

För att ej en falsk bild av allmogesilvrets fördelning skall lämnas, har vid kartornas uppgörande uteslutits sådant silver, som härrör från andra befolkningskategorier än bergsmän eller lantbrukare. Ej heller har det silver medtagits, vilket stammar från folk, som visserligen leder sitt ursprung från bergsmans- och bondehem, men som genom giftermål eller val av annat yrke kommit att inträda i andra sociala skikt.

Från tiden före år 1700 finnas endast några få föremål kvar, och eftersom de stämplars, som angiva tillverkningsorten, saknas på samtliga, har först silver från tiden 1700—1750 kunnat kartläggas. Som man ser, är ifrågavarande karta 2 synnerligen illa lottad. Endast ett 30-tal föremål ha bevarats, och av dessa finnas nästan alla i Söderbärke, fastän man av bouppteckningskartan, karta 1, kan se, att bergsmansbygden i Norrbärke ingalunda saknat silver under denna period.

Då blott två socknar hunnit undersökas och alltså inga jämförelser kunna dragas och då så få föremål äro bevarade, får man nog ej i detta fall av de olika tillverkningsstämplarna draga slutsatser om denna epoks silverhandel utan blott inskränka sig till att framhålla det, som är det mest påfallande, nämligen hur stor procent av samtliga varje stads produkt utgör.

Med undantag av Närke och Värmland äro alla Svealandskap samt Norrland och Götaland representerade av åtminstone en stad. 30 % av

¹³ Jfr C. J. O. Kjellström, Resatlas över Sverige utarbetad efter nyaste officiella källor, Sthlm 1892.

silverbeståndet utgöres av Stockholmsprodukter. 23 % kommer från Arboga, 10 % från såväl Västerås som Borås, 6 % från Uppsala samt omkring 3 % från respektive Falun, Köping, Nyköping, Södertälje, Hudiksvall och Söderhamn. Att så stor procent kommer från Borås är ju rätt anmärkningsvärt, men Hülphers omtalar även det förhållandet, att Borås-bor ofta besöka Söderbärke med sina varor.¹⁴

Ser man därefter på tredje och fjärde kartan, finner man förhållandena något förändrade. Från åren 1750—1800 finnas 123 föremål bevarade. Samma landskap som under föregående period och dessutom Närke synas ha varit i silverhandel med socknarna, men flera städer äro nu företrädde.

Köping, som förut blott representerades av ett föremål, har nu av någon anledning blivit den stad, som producerar mest. Stockholm, Arboga och Västerås intaga ungefär samma ställning som förut; deras respektive produkter utgöra 21, 11 och 7 %. Uppsala silversmeder ha varit mycket produktiva och deras verk utgöra ungefär 9 % av samtliga föremål. De tre Dalastäderna, där silversmide förekommit, äro företrädde efter 1760-talets mitt; Hedemora, Faluns och Sätters silverprodukter utgöra respektive 6, 5 och 3 %. Falu-silvret får först betydelse vid århundradets slut, då silversmederna i staden, som förut lytt under Arboga ämbete, fingo ett eget guldsmedsämbe inrättat. Örebro, Sala och Lindesbergs silver utgör tillsammans cirka 4,5 %. Södermanland representeras blott av ett föremål från var och en av de tre städerna Eskilstuna, Nyköping och Strängnäs. De övriga städerna, Gävle, Hudiksvall, Sundsvall, Norrköping, Ängelholm och Ystad, äga tillsammans blott 6 %:s andel i silverbeståndet. Att Jönköping intager en dominerande ställning bland Götalands städer och representeras av fyra föremål, måste betraktas som en tillfällighet, då samtliga silversaker finnas på en gård.

De mest iögonfallande skillnaderna mellan de båda perioderna ligga alltså däri, att Köpings och Uppsala produktion av silververvar för socknarna ökats, att Dala-städerna börja spela en mer betydande roll i silverhandeln och att ett mycket större antal städer ligga i handelsutbyte med dessa trakter.

Från tiden efter 1800 och fram till 1850 finnas 286 föremål bevarade. Samma landskap som under föregående period — med undantag av Närke — äro representerade; dessutom företrädas Götaland och Norrland av nya städer.

På 1790-talet hade Barkens förbindelser med Mälaren via sjön Åmänningen och Kolbäckån förbättrats medelst kanaler och slussar. Man hade väntat att dessa anläggningar, som Hülphers 1757 uttalat som ett önske-

¹⁴ A. a., s. 483.

mål för socknarna, skulle ökat deras handelsförbindelser med Västmanlands städer och andra Mälardals-städer, framför allt Stockholm. »Westerbergslagen med alla dess tunga produkter bleve», säger Hülphers, »igenom denna durchfart likasom flyttad på fyra mil närmare till utskjeppningsplatsen, varigenom detta land komme i nedra Bergslagens belägenhet.»¹⁵ Men i stället är det en Dalastad, som nu äger den största procenten av silverproduktionen.

Falun, som spelat en underordnad roll i silverhandeln under hela det föregående århundradet, företer nu en oerhörd expansion och behärskar från och med 1800-talets början marknaden med sina alster. Varje år under tiden 1800—1850 finnes enligt stämplarna representerat av 1—12 föremål från Falun. Stadens produktion uppgår till 42 % av samtliga föremål. Detta uppsving kan möjligen förklaras av det nyss omtalade förhållandet, att Faluns guld- och silversmeder fått ett eget ämbete inrättat åt sig på 1790-talet.

De andra Dalastäderna, Hedemora och Säter, spela en blygsam roll vid sidan av Falun; deras silver utgör tillsammans 4%. De tre ledande städerna från föregående period, Köping, Stockholm och Arboga, ha samtliga ökat sin produktion. Deras nu tillverkade föremål utgöra respektive 16, 14 och 7 %. Västmanlands två återstående städer, Västerås och Sala, visa även de en ökning i sin försäljning. Efter Falun och Stockholm utgöra de västmanländska städernas produkter den största procenten. Uppland är nu representerat av flera städer än någonsin. Utom från Uppsala finns silver från Enköping och Norrtälje. Södermanlands städer Nyköping, Strängnäs och Eskilstuna producera tillsammans 1 1/2 % av silvret. Norrland intager samma ställning som förut. Gävle, Sundsvall och Hudiksvall representeras av två eller tre föremål. Likaså är fallet med Götalands silverproduktion. Jönköpings och Visby silver utgöra vardera 1 %, Falkenbergs, Malmö och Skänninge blott 1 1/2 % tillsammans.

Om vi nu sammanfatta resultatet av undersökningen, så finna vi, att det är Stockholm och de västmanländska städerna, som under de två första perioderna ha spelat de viktigaste rollerna som silverproducenter. Först under den tredje perioden framträda Dalastäderna mera markant, främst då Falun, som nu tager ledningen.

Möjligen ger den härmed avslutade detaljgranskningen av Norr- och Söderbärke socknars allmogesilver vissa antydningar om silvret som exponent för hela Bergslagens allmogekultur; man bör emellertid betänka, att det undersökta området areellt endast motsvarar en mindre del av denna kulturregion, om ock med tanke på materialets rikhaltighet dessa socknar säkerligen utgjort en god utgångspunkt för en dylik undersökning.

¹⁵ A. a., s. 478.

*Summary.**Silver as an Exponent of Culture in the Mining District of Bergslagen.*

In the summer of 1934 the author made an inventory of old silver dating from the period anterior to 1850 found in the homes of peasants and small working mine-owners in the Dalecarlian parishes of Söderbärke and Norrbärke. It proves that the peasant silver of this neighbourhood differs only very little from the household silver of the upper classes. It consists chiefly of drinking vessels and spoons made by the goldsmiths of the towns. Silver in the form of personal ornaments and appurtenances of clothing is almost entirely lacking. This also the result arrived at by an investigation of inventories of estates from the period in question. This peculiar state of things is accounted for by the fact that the inhabitants of this mining area were at the same time miners and farmers, which raised them to a higher economic and social level than mere farmers elsewhere.

The inventories of estates have established that the spoons are earlier than the rest of the table silver. Increasing in number all through the period down to the middle of the 19th cent., they form the bulk of the whole stock of silver.

Tankards and similar drinking vessels are comparatively rare, and do not find their way into the peasant homes until after 1800. Chalices and cups, on the other hand, were frequent from the beginning of the 18th cent. up to the end of the period. The rest of the silver, goblets, sugar basins, tea- and coffee-pots, did not come into more general use until after the beginning of the 19th cent.

Unlike the state of things elsewhere, silver was of very little importance in the economic life of these peasant-miners. It amounts, as a rule, in value only to 2 to 5 % of the whole estate. Instead, the peasant-miners invested their money in shares in melting furnaces, flour-mills, saw-mills, etc.

Owing to the great change in the population caused by the closing down of the mines, there are now only faint traces kept alive of the social importance of silver. The part that it played at the great festivals, christenings, marriages, burials, and as rewards can be seen only from the numerous inscriptions on the objects, and from notes in the inventories.

The maps annexed have been prepared in order to indicate the places that have had the largest sales of their silver-production. They make it evident that during the 18th cent. Stockholm and the Västmanland towns were the most important centers. Only after 1800 did the Dalecarlian towns come into prominence, first and foremost among them Falun, which now takes the lead.

Flintlåstillverkningens införande i Sverige

Personhistoriska bidrag

Av *Torsten Lenk*

Den 1 juni 1681 fick »öfwersten af Artolleriet» Johan Siöblad genom kungligt brev order att »antaga sig upsikten widh alle factorierne» och uppmanades att snart företaga en inspektionsresa. Enligt krigskollegii instruktion, utfärdad den 9 i samma månad, skulle hans uppdrag omfatta både framskaffande av modeller för faktoriernas tillverkning av armévapen och kontroll över denna tillverkning. Modellerna gjordes under 1680-talets början i Örebro och därefter från 1687 t. o. m. 1709 av tre tyska mästare i Stockholm, pistolsmederna Daniel Roloff och Pieter Starbus samt stockmakaren Jonas Schertiger d. ä. Måhända har man under 1680-talets sista år att räkna med stockmakaren Johan Wulf. De tre samtidigt verkande utländska mästarna hade också till uppgift att undervisa svenskar, av vilka flertalet beordrades till dem från faktorierna och efter avslutad lärotid gingo tillbaka dit igen.¹

Dessa mästars verksamhet innebär flintlåsets införande i den svenska armén och även flintlåsets allmännare tillverkning i Sverige för jaktbruk. Man känner i Sverige gjorda flintlås före dem såsom bössor av Hans Bautz d. ä. i Göteborg, av Peter Froomen, en i Stockholm bosatt holländare, som återvände till sitt hemland och dog där 1685, av Johan Koch, urmakare från Köln, död 1679, som signerat en bössa i Livrustkammaren, daterad 1672, och en bössa av svensken Anders Eriksson Wättersten (från Jönkö-

¹ Denna uppsats är en förkortad del av ett arbete om flintlåsets uppkomst, dess utveckling i Västeuropa under 1600-talet, dess uppträdande i Sverige såsom import och den tidigare inhemska tillverkningen för jaktbruk och för militärt behov (modellerna 1688—1716). Arbetet föreligger i väsentliga delar, särskilt vad Sverige beträffar, färdigt i manuskript. Källorna för denna uppsats äro framför allt krigskollegii brevbok och protokoll, riksregistraturet, de i rådhusarkivet i Stockholm förvarade bouppteckningarna samt Tyska kyrkans och Jakobs kyrkas böcker.

ping?), död omkring årsskiftet 1684—85². Av dessa är en bakladdningsbössa av Bautz i Livrustkammaren den ålderdomligaste, därefter två av Peter Froomen med lås i holländsk stil från tiden omkring 1670. Därefter kommer bössan av Johan Koch och sist en tredje bössa av Froomen i Livrustkammaren med en under 1670- och 80-talen fullt modern konstruktion och stil, om man undantager sättet för fästandet av bakplåten. Wätterstens bössa, som förvaras i Armémuseum i Stockholm, är ett intressant exempel på bibehållandet av ålderdomliga detaljer jämte i huvudsak moderna franska former. Om Froomens produktion av flintlås hade varit större, skulle man ha fått tillskriva honom äran av att ha infört i Sverige tillverkade flintlås bland de svenska jägarna. Hans fåtaliga bevarade alster visa en mycket hög kvalitet med rik formgivning, som Starbus också kan åstadkomma i Holland men som han i Stockholm snart överger för enklare former. Roloff är också en mycket god kraft, men han övergår snabbt till att arbeta uteslutande för arméns behov och är endast under några få år att räkna med som framställare av jaktvapen.

Om man också har anledning att bedöma de tre mästarne även ur synpunkten av deras produktion för civila ändamål, så måste man se orsaken till Roloffs och Starbus' inkallande mot bakgrunden av Siöblads uppdrag av år 1681. Behovet av en skjutvapentillverkning av god standard har givetvis bidragit. Förut hade de finare skjutvapnen i stor utsträckning importerats. Båda synpunkterna framträdde, den förra i Roloffs uppgifter om sig själv i en supplik till konungen i januari 1699, den senare i envoyén Gyllenstolpes korrespondens med Karl XI rörande Starbus' inkallande. Det ser ut, som om Roloff skulle ha kommit huvudsakligen för att tillgodose armébehovet och Starbus för den finare tillverkningen, ehuru gränserna redan från början blevo flytande och Roloff kom att träda i bakgrunden. Med hänsyn till modellframställningen och likaså till utbildningen av elever utgöra de tre mästarna Roloff, Starbus och Jonas Schertiger d. ä. en enhet.

Vid samma tidpunkt som våra lässmeder inkallades hade ett nytt maktcentrum inom det svenska vapensmidet börjat bildas, då Hans Preuss d. ä. år 1684 blev faktor över Arboga fabriken och 1687 även i Örebro. År 1690 infördes flintlåset på allvar och på bred linje i svenska armén genom utsändande av modellås för musköter till fabriker och genom tillverkning i stor skala. Samma år efterträdde Hans Preuss, som för sina förtjänster om vapenindustrin adlades med namnet Ehrenpreuss, av sin son med samma namn som faktor i Örebro, på vars stat våra lässmeder voro uppförda, och därmed öppnas en kamp om hegemonien inom vapentillverkningen,

² Enligt benägen uppgift av herr J. Alm har i antikhandeln även förekommit en mycket skadad bössa med flintlås, signerad av Daniel Danatz.

som resulterar i familjen Ehrenpreuss' slutliga seger, dock först sedan Siöblad dött 1710. När modeller första gången därefter tillverkas 1716, sker detta i Jönköping, där Joakim Ehrenpreuss, direktör över alla faktorierna, då styrde, sedan han skickligt och energiskt utnyttjat den rådande situationen till sin fördel. Det är också mot denna bakgrund man har att se den finare skjutvapentillverkningen både i Jönköping och Norrtälje vid denna tid. Planerna på export av finare vapen funnos redan före Karl XII:s död.

Daniel Roloff

Daniel Roloff³ tillhörde en känd bössmedsfamilj i Stettin. Han skriver själv i en supplik till konungen i januari 1699, att K. M:t införskrev honom från Tyskland 1686, och i ett annat brev till krigskollegium 1701 påpekar han, »hurusåsom för 16 år sedan, efter Kongl. Maj:tz allernådigste befallning, igenom Hans Excellence H. General Felt Tygmestaren [Siöblad] iag är ifrån Stetin blifwen hijt till Sverige förskrifwen, att här widh Kongl. Factorierna som en rätt och förfahren Mestare lära och underwijsa dem som Arbete göra skulle medh allehanda Skönt-gewähr, Nembl.n Pistoler, Carbiner och Musqueter, medh dess behöriga Låås och Wiskytygh, samt Pijpornes rättningar efter Tråden». Av detta sista brev att döma skulle Roloff ha varit i Stockholm redan 1685, men troligen är detta ett misstag och året 1686 det rätta. Den 2 augusti detta år skriver Karl XI från Kungsör till statskontoret, att »den Smeden Daniel ben:d, som Upwacktar uti Wår rust Cammar och giort gewähret rent dersammastädes», skall erhålla tvåhundra daler silvermynt »till een Wärckstads inrättande». Det var i denna verkstad han mottog de första eleverna, och där gjordes också några av de första flintlåsmodellerna. Av ett brev från landshövdingen i Örebro till krigskollegium den 17 november 1694 framgår, att han bott i »Cronohusen och Smedian i Kungz Gården», där smeden Mattias Kesmacker sedan bodde, d. v. s. på eller vid nuvarande Artillerigårdens plats.

Daniel Roloffs inkallande förklaras bäst, om man tyder hans egna ord så, att hans huvudsakliga uppgift var att bibringa faktorierna den tekniska färdigheten. Uppgiften var dock från början icke klart formulerad. I oktober 1687 har han redan haft två lärningar hos sig i över ett år. Detta var tydligen en av avsikterna med konungens hjälp till verkstadens uppsättande. Roloff synes från början ha arbetat utan kontrakt, men då Starbus under år 1687 anlönt och skulle få en skriftlig uppgörelse med Kungl. Maj:t, har Roloff tydligen känt sig uppfordrad att för egen del söka vinna sam-

³ Stavning med ett f förekommer också.

ma säkerhet. Då han är villig att göra snapplås och hjullås och utbilda svenska lärlingar i yrket, anställs han med 200 dlr smt i årlig lön, till dess han kan stå på egna fötter. Dessutom erhåller han särskild betalning vid beställningar.⁴

De första lärlingarna voro Carl Carlsson och Isak Holstensson, båda från Örebro. I maj 1688 har Roloff tre svenska lärlingar och två tyska gesäller, antagligen Fredrik och Kristian Bohmgard, som år 1691 överge honom för att ta anställning hos Starbus.

Roloff, som tillhörde tyska församlingen i Stockholm, gifte sig den 17 juli 1688 med Elisabeth Bendorffs, dotter till vitgarvare Mårten B. Han kallas i vigselboken »Königl. Büchsenmacher». Hans barn Dorothea döptes 1689, Daniel 1691 och Elisabeth 1692.

Roloff fick till att börja med jämte Starbus förtroendet att göra originalmodeller, som approberades av konungen, och modeller för faktorierna. En beställning på 500 par flintlåspistoler och 200 stycken snapplås fördelades mellan de båda mästarerna, en beställning, som ger anledning till upprepade klagomål från faktor Preuss och till åtskilliga skrivelser, som upplysa om personer och arbetsförhållanden.

Den 16 oktober 1692 skriver K. M:t till krigskollegium, att den ene av de införskrivna bössmederna, Daniel Roloff, skulle transporteras till Örebro för att undervisa hantverkarna och för att tillse, att alla pipor och lås, innan de lämnas till stockning, äro gjorda efter rätt kaliber och prov. För hans verksamhet lämnas detaljerade föreskrifter, upptagande icke mindre än sex foliosidor. I årlig lön skulle han erhålla 400 d. smt samt fri bostad och smedja och vid arbete på leverans betalning som de andra smederna.

Den 6 november är Roloff i Örebro och har börjat sitt arbete både med provskjutning och piprätning. Sedan konungen ytterligare givit honom löfte om bostad och smedja, översändes en av byggmästaren Vilhelm de Besche upprättad ritning och förslag med en kostnad av 940 dlr 8 öre kmt, vilket rönste konungens samtycke, varom faktor Preuss underrättades av krigskollegium den 8 december 1692. Kopia av ritningen, fig. 1, finnes bevarad i kollegiets brevbok, sedan originalet översänts till konungen.

Smedjebygget tyckes ha kommit i gång under loppet av våren 1693, men ännu i medio av september var det icke färdigt. Vad bostaden beträffar, gjordes intet däråt på länge, och i maj 1693 påminner Hans Preuss junior om sina två suppliker i denna angelägenhet, vilka inlämnats i mars månad, och påpekar, att man nu kunde köpa salig borgmästaren Luuts gård för en ringa penning i stället för att bygga nytt på den tomt,

⁴ Siöblad till konungen den 11 oktober 1687. Riksreg. den 13 oktober 1687.

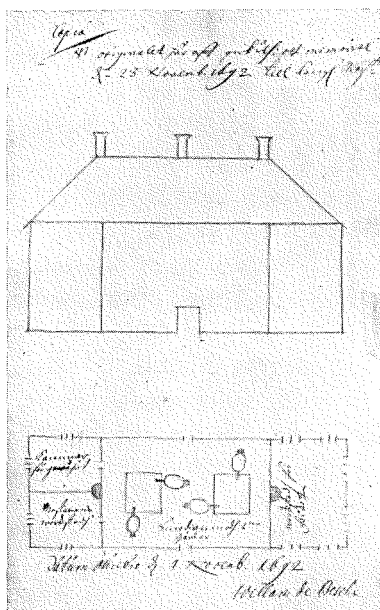

Fig. 1. Förslagsritning till Roloffs verkstad i Örebro.

där smedjan var under uppförande. Detta kunde vara till fördel, då gården låg nära slottet och smedjebacken och då Roloff erbjöd sig att med arbete avbetala de cirka 1500 d. kmt, som gården ansågs kunna betinga. Ännu i medio av september var emellertid intet gjort, och Roloff skriver då till krigskollegiet och anhåller om hyrespengar. Ännu hade han då icke fått några lärlingar att undervisa. Han hade själv gärna velat resa till Stockholm, men då han ej kan komma ifrån, sänder han sin gesäll, vars namn var Isak Carlsson (Holstein?), för att hämta kvarlämnade saker och uppköpa proviant. Han ber kollegiet utverka en gesäll-dräkt åt denne, eftersom han tänker stanna hos Roloff.

Roloffs ställning i Örebro var icke lätt. Han skulle rycka upp ett helt verk, som råkat i lägervall. Han hade besvärligheter med faktorihantverkarna, med bönderna, som icke ville sälja spannmål till honom, med rustmästaren vid kronans vapenförråd i Örebro, Anders Ling, som i Roloff såg en högst ovälkommen gäst, med sin förra husvärd i Stockholm, senare med sina egna gesäller och slutligen med prästerskapet. Ett försummat kyrkobesök och en viss nonchalans mot prästerskapet förskaffade honom dom på böter, som han förgäves anhöll att bli befriad ifrån.

Besvärligast voro de svårigheter, som uppstodo i samarbetet med rustmästaren Anders Ling. Denne hade vägrat att mottaga fabriksleverans av gevär oftare än en gång i kvartalet men fått sig av konungen ålagt att

sköta denna uppgift två gånger i veckan i faktorns eller i Roloffs närvaro. 1694 tackade Roloff krigskollegiet för en resolution, att detta mottagande skulle ske i smedjan, och påpekade, att Ling vore så upptagen av andra ämbetsförrättningar, att Roloff brukade få vara ensam vid leveranserna.

I april skrev Hans Preuss junior till krigskollegium, att Ling »börjar Scrupelera om Piprätningen och Gewähret, som elliest ingenting fehlrar uppå, därför ej will mottaga och quittera, där dock Mest:r Daniel Roloff, som därtill är befullmächtigat, träen uti hwarendaste Pijpa och dem han räta befunnit, haft med sin stämpel märkt, brukandes han Daniel Roloff såwähl som alla pijpsmederne en grof tarmsträng at räta efter, men Rustmästaren Lingen däremot en fijn Messingssträng, hwilken Daniel Roloff påstår (där den som den will bruka icke är deste curieusare) wara falsk och bedraga een.» Roloff hade just velat leverera pipor, som han »rätat och beredt», men Ling hade vägrat att mottaga dem. Nu vållade detta mycket besvär, och Preuss frågade, om det inte kunde räcka med Roloffs granskning. Ling fick ett allvarsord från kollegiet och uppmanades inkomma med berättelse. Ling stod på sig, sade direkt, att Preuss ljög, och anhöll, att Preuss »må derföre få tillbörlig correction och iag må åtnjuta till godo den sista clausul i min Instruktion och fullmacht». Så blev det dock tydligen icke, och misshälligheterna fortforo. I september 1694 skrev Roloff återigen till krigskollegiet och kom då med en hel rad klagomål. På detta memorial fattade kollegiet en resolution den 15 oktober. Det huvudsakliga innehållet i de båda handlingarna är följande.

Enligt Roloffs instruktion skall han besiktiga alla läs av alla slag och ej godtaga andra än de som överensstämma med modellen. På sistone levereras dock gevär i rustkammaren, som Roloff ej godkänt och för vilka han ej vill ha något ansvar. — Ling får åter befallning att komma med förklaring. Besiktningen skall ske i smedjan i faktorns eller Roloffs närvaro.

Instruktionens punkt 4 säger, att Roloff skall undervisa pipvällarne. Nu har han endast tre sådana i lära och begär, att de andra måtte få order att infinna sig två och två till några dagars undervisning. — Detta finnes skäligt. Roloff kan söka hjälp hos landshövdingen.

Sjätte punkten säger, att 5 eller 6 låssmeder eller gesäller skola efter varandra arbeta i Roloffs smedja. Detta skedde endast kort tid. — Även härvidlag kan landshövdingen hjälpa till, och man bör tillse, att »alle låssmeder vedh factoriet må blifwa snälle och wäl underrättade».

De tre rustkammardrängarna äro alldeles okunniga och hantera geväret illa. Härtill borde sättas fyra karlar, som hade kunskap om sådant för att göra rent och putsa geväret. — Order skall gå till rustmästaren, att han alltid antager sådana rustkammardrängar, som äro smeder.

Roloff klagar över att smederna förses med dåligt järn. Särskilt pip-smederna måste förses med gott järn. — Faktorn avfordras förklaring.

Många gesäller bliva mästare utan att uppvisa sina mästerstycken för Roloff. Han begär därför, att i detta stycke bli fri för åtal. — Order ges till faktorn, att när någon vill bliva mästare, skall han uppvisa sitt mästerprov för Roloff och ställas under dennes approbation.

Roloff begär, att kollegiet måtte hjälpa till med att ett ämbetsskrå inrättas i Örebro i likhet med vad som skett vid andra faktorier. — Detta befinner sig onödigt. Den bland hantverkarna, som förbryter sig, kan angivas hos landshövdingen.

Till klagomålen hörde också, att då Roloff bodde i smeden Johan Kesmakers hus i Stockholm, insatte han två kakelugnar och två lås. Nu ville han hämta dessa, men detta förvägras honom av Kesmakers son Matthias, som nu bor där. Han ber kollegiet hjälpa honom att få dessa eller också erhålla betalning. — Detta ärende fick vila till mars 1699. Då hade man bestämt, att huset, som en gång uppförts av amiralitetskollegiet, skulle bort. Roloff fick taga vad han kunde bevisa, att han påkostat.

Samtidigt som Roloff får sin önskan uppfylld i de flesta av dessa nu anförda punkter, nås han emellertid av en varning från kollegiet. Landshövding Fägersköld har rapporterat, att Roloffs gesäller klagat över den dåliga kost, som de erhållit hos honom och som ansågs vara orsaken till att de ej stannade kvar. Vidare har han varit borta från faktoriet utan lov. Kollegiet vill fördenskull varna Roloff och beordra honom, att han ger sina gesäller »en god och försvarlig kost af stadig och salt mat, såsom andra mästare göra, så framt han icke vill vara förtänt, att den afsaknat, K. M:ts arbete kan därigenom taga, att gesäller och arbetare för sådan orsaks skull vänjas från R., lärer komma på hans hårda ansvar. Så har koll. för onödigt eraktat R. att antyda, att han hädanefter ej må fördrista sig att resa någonstädes från faktoriet eller ur länet utan landshövdingens tillstånd och förlof.»

Grälet mellan Ling och Roloff fortgår med hjälp av faktorn, som till att börja med står på Roloffs sida och anser, att Lings »scrupulösa visitering och casserande» beror på »hemligh afwund». Ling värjer sig tappert och ger som slutsalva det omdömet: »I mun är Rolof en mycket snäll och flijtig karl, men att besichta Konungens gewehr några tusende har han låtet sij sig temel. owulig och laat». Det är tydligt, att Ling i Roloffs verksamhet ser ett intrång, som han icke är sinnad att tåla. Sedan hör man ingenting om Roloff förrän i juli 1695, då landshövding Fägersköld anmäler hos krigskollegiet att en gesäll rymt, vilken på Kungl. Maj:ts bekostnad lärt hos Roloff. Fägersköld har fått veta, att Roloffs hustru och

barn rest till Stockholm, och Roloff själv tillstår, att han »intet så snart lærer komma hijt [till Örebro] utan skall i Stockholm sätta hushåll och inrätta verkstad». Det berättas också, att den förrymde gesällen skall uppehålla sig i Stockholm i mening att förestå verkstaden, som Roloff genom sin hustru tänker inrätta, men någon visshet därom har man icke. Det hela synes Fägersköld misstänkt särskilt som Roloff »icke synnerlig stadig här på orten sig wisar, jämte det att han ock försålt, hwad af huus och annan ägendomb, som han sig förwärfwat». Landshövdingen misstänker rentav, att Roloffs familj skulle kunna resa ur landet. Av krigskollegii registratur för den 26 juli 1695 framgår, att gesällen heter Isak Holstein och att man låter oförmärkt och i tysthet efterspana vad gesällen och Roloffs hustru ämna företaga sig, på det man kan taga sina mått och steg gent emot Roloffs eventuella planer på att lämna Örebro.

I februari 1698 har Roloff utan tillåtelse rest från Örebro, antagligen till Stockholm. Smedjan, som är uppbyggd på Kungl. Maj:ts bekostnad, står ledig, och Roloff njuter lön utan att göra någon nytta. Denne har dock någon gång på landshövdingens påminnelse angivit de unga hantverkarne för deras motvillighet. Nu är det ingen ordning. Kollegiet har visserligen förordnat, att »geväret» skulle i »kongzsmedjan» på vissa dagar av faktorn, rustmästaren och Roloff mottagas och godkännas. Roloff uppger vid ett senare förhör, att han nödgats skaffa sig något till mat och att han ej kunnat träffa landshövdingen, emedan denne var bortrest. Han mister två veckors lön.

Förhållandena bliva emellertid ej bättre. I november samma år klagar Roloff över att provskjutningen sker utan att han är närvarande, att de rätade piporna slås krokiga vid monteringen m. m. Verkstaden börjar förfalla, emedan han ej på över ett års tid haft några smeder att lära. Om nu något skulle fela, ber Roloff att det icke räknas honom till last. Han ber också att få sin lön direkt utan faktorns mellanhand och anhåller också att få betalning för sitt levererade arbete månadsvis. Slutligen anhåller han, att faktorn måtte förbjudas att överfalla honom med »skiälzord på ett och annat sätt, som iag intet förskylldt.»

Roloff hade tydligen en ohållbar ställning. Krigskollegiet träder emellertid hjälpande emellan och uttalar i skrivelse till landshövding Fägersköld den 6 december 1698 en förmodan, att »bysse- och låsesmederna» vid Örebro faktori äro så underrättade i sitt hantverk, att Roloff icke synes vara där mera nödig. Kollegiet prövar därför skäligen, att Roloff transporteras till Norrtälje för att där informera smederna i tillverkningen av flintlåsgevär. Det är nämligen Kungl. Maj:ts vilja, att ett gott parti av »flintgevär af pistoler, karbiner och musköter förfärdigas bör». Landshövdingen skall underrätta Roloff, så att han kan träffa förberedelser. Kol-

legiet skriver också till faktorn i Norrtälje, Petter Billing, och ber att få veta, om det finnes något husrum och smedja, som Roloff kan bruka.

Något måste hålla Roloff kvar i Örebro, ty han anhåller att få resa av och an till båda fabriekerna enligt Kungl. Maj:ts bestämmande, varigenom han bäst kan förrätta, vad som honom bliver befallt om att informera faktorismederna, och vidare att få res- och skjutspengar för sina många verktyg beräknade till 100 dlr smt. På begäran sänder han en lista över vad verkstaden innehåller⁵. För flyttningen erfordras fyra hästar, kläder m. m.

I skrivelse till Kungl. Maj:t ger krigskollegium Roloff det betyget, att han »inrättat flintlåstillverkningen» i Örebro, och meddelar, att han nu skall flytta till Norrtälje för att där informera smederna i samma arbete. De ha förut tillverkat endast hjullås. För flyttningen rekvireras sex hästar. Han får också medel därtill och löfte om pengar till hyra. Men nu sitter han återigen fast. Landshövdingen har lagt beslag på hans egendom och lösöre med anledning av ådömda böter, 120 dlr smt för innehav av en handkvarn under den tid han bodde i Stockholm. Roloff klagar och söker bortförklara innehavet. Böterna slipper han visserligen icke ifrån, de skulle dragas från hans lön, men egendomen lösgavs.

Roloffs besvärligheter i Örebro voro ändå icke slut. Med anledning av hans klagomål till krigskollegium i november och december 1698 får landshövdingen order att hålla förhör. Detta förhör leder icke till något resultat. Roloff kan ingenting bevisa. Han »stannade uti en besynnerlig mothwillighet icke williandes det ringaste swar ifrån sig gifwa», varför landshövdingen tvingas avbryta förrättningen. Med anledning härav förvägras Roloff det begärda respasset. Landshövdingen får uppmaning att bringa saken till ända och skall därtill bruka sådana medel, som han bäst och tjänligast finner vara för att bringa Roloff till lydriad.

Det betyg, som Roloff får av landshövdingen, är icke vidare vackert. Fägersköld kan icke finna, att Roloff vid sin undervisning använt den flit, som honom ålegat. Sina arbetare har han använt till grovarbete eller ock förklarat dem »capable», fastän de icke varit fullt undervisade i slätfilning och annat, dock med några undantag. Största delen av arbetarne kan icke göra andra lås än ordinarie flintkommisslås, »hwilket arbete före

⁵ »Einen grossen Ambult, Blasbalge, grosse und kleine Schmiedhammer, Zagge und Meissel und Durchschläge und was sonst mehr da zu gehöret, noch 6 Stücken grosse Schraubstocke und allerhand grosse und kleine Feilen, Feilkloben, Hammer, Durchschläge und Schraubenbor, vier Stück Schneideeisen, Schwanzschrauben zu machen in die Löffte, ein Windeisen, zwei Stück Reistkloben, zwei Stück Sperhacken, 4 St. Tagefieler, noch etliche Borer, die Löffte mit zu bohren, und eine Bohrbanke, noch ein Gesenke, wo man die Löffte von Anfang in zuzammen leget, und etliche langen Doren, die Löffte über zu schmieden, darzu Betkessel, Schüssel, Pfannen und was sonst von Hausgerätsachen mehr kann sein.»

Rolofs tid åtskilliga både kunnat förfärdiga sampt då redan der af giort till RustCammaren någre Lefwerantzer». Borrningen hade icke varit väl ordnad. Landshövdingen bifogar en lista på de hantverkare, som varit i lära hos Roloff. Den upptager 28 personer, varav en är död. Dessa hantverkare ha berättat, huru länge deras lärotid hos Roloff varat. Tiderna variera mellan 11 veckor och 1 1/2 år. Somliga kunde lika litet, när de slutade, som när de började.

I början på maj 1699 har Roloff flyttat till Norrtälje. Där skall han liksom i Örebro dels instruera hantverkarna, dels arbeta på leverans. Han skriver den 17 maj till krigskollegium, att han av faktor Billing begärt lägenheter både för sitt husfolk och för dem, som han skall lära, men att han ej fått något svar. Han har därför på eget bevåg hyrt ett hus, som kostar 100 dlr kmt. Han ämnar nu börja arbeta och informera tjänliga personer, men Billing menar, att detta icke låter sig göra, förrän de lämnat från sig det gamla arbetet, vilket icke kan ske förrän framemot hösten. Vidare ber han om pengar för att skaffa sig två gesäller eller åtminstone två lärlingar och frågar, huru mycket han kan få i arbetslön för ett par flintpistoler och en flintlåskarbin. För pistolerna får han 7 dlr smt, vilket är samma pris som betalades för pistolerna enligt 1688 års modell (provbeväpning av Bohusläns dragoner). Roloff skriver ytterligare ett memorial i juli, som Billing får order att yttra sig om. Handelsmannen i Norrtälje Mattias Ratke skriver också till krigskollegiet, emedan Roloff har satt sig i skuld hos honom, och i november skriver kollegiet till faktor Billing och anhåller att få veta, huru mycket Roloff tillverkar per månad, »helst i dessa tider, när Hans Maj:t geväret nödvändigt behöver». Det framgår av skrivelsen, att Roloff gör flintlåspistoler. Billing skall förbjuda Roloff allt privat arbete, som hindrar arbetet för konungens räkning. I december begär Roloff tillsammans med Starbus att få sin halva resterande årslön och påpekar, att han intet har till uppehälle och att han därför ej vet, om han kan stanna längre. Starbus och Roloff hota att ge sig ur landet.

Roloffs vistelse i Norrtälje blev ej långvarig. Redan i maj 1701 talar Billing om, att han hört, att Roloff ämnar bosätta sig i Stockholm, och ber därför om kollegiets medverkan att återfå de 300 à 400 daler kopparmynt, som han lånat Roloff, antingen kontant, i arbete eller genom avdrag på Roloffs lön.

I juli är Roloff i Stockholm. Den 10 får rustmästare Trana order att besöka honom och se efter vad han har för sig. Tydligen har denna inspektion ej utfallit till Roloffs fördel, ty man diskuterar i kollegiet eventualiteten att frångå honom lönen. I detta sammanhang inlämnar Roloff ett memorial vari han omtalar, hur han inkallats genom Siöblads

försorg och fått sig sin ovan omtalade uppgift förelagd; »hvilket Embete iagh alt här till medh all flijt och troheet widh åtskillige Ortter och Ställen, såsom först här i Stockholm i 7 åhr, då jag sedan wardt beordradt till Örebro, där iag jemwähl i 7 Åhr continuerade, men sedan utaf Högl. Kongl. Krigz-Collegio blifwen commenderad åth Norr Tellie att lära dem Fransöskt Flint-arbete, som där tillförene alldrig warit giort eller der förstådt, men dess utan och i medler tijdh har iag och reest medh Hans Excell:ce H. Siöbladth til dee flere Factorierna, åth Norkiöping, Jönkiöping och Ronneby, darsammastädes att informera Handtvärckarne i samma Arbete, utan det huadh iag i egen Persohn förfärdigat och lefwerrerat hafwer.»

Roloff uppkallades i kollegiet och fick veta, att denna gången skulle han få sin lön men hädanefter blott betalning för det arbete han levererar. Roloff hänvisar till vad han utträttat och förklarar sig villig att fortfarande mottaga lärlingar eller resa vart kollegiet önskar och hoppas få behålla lönen. Kollegiet vill taga detta i betänkande, och slutet blir, att Roloff tills vidare stannar i Stockholm på de gamla villkoren.

När kriget börjat, blir det en stark efterfrågan på vapen, och våra mästars pressas också att tillverka så mycket som möjligt för arméns räkning. Den del av mästarnes verksamhet, som kan rubriceras som arbete på leverans, gynnas, och Roloff har också år 1704 sin verkstad i full gång. Undervisningsverksamheten pågår också, så att han detta år inskriver tre lärlingar. I januari 1705 är det på tal, att Roloff skall resa till inspektor Elfving's faktori i Hedemora för att undervisa i läsarbete, men av någon anledning blir detta icke av. Däremot får han den 4 oktober 1705 order att resa till Örebro »att där undervisa smederna i gevärstillverkning, efter så odugligt gevär en och annan gång därifrån kommer».⁶ Både arbetet och villkoren bli desamma som förra gången, och landshövdingen får en uppmaning att understödja Roloff. Inte heller denna resa synes ha blivit av, ty han fortsätter med att inskriva lärlingar i Stockholm, och i mars 1706 ber han att få slippa göra muskötlås och få göra karbin- och pistollås i stället. I samma månad ber han om resterande 1705 års halva lön, emedan han till påsk måste betala 100 daler i hyra, vilken han förut haft fritt. Detta senare tyder ju också på att han ej återvänt till Örebro. År 1707 bor han i varje fall i Stockholm, och då han i juli tillfrågas om han kan resa med Siöblad till fabrierna, »ursäktade han sig ej kunna sådant

⁶ Denna order bör ses som en följd av den 1703 utnämnde rustmästaren Cornelius Starbus' resa till fabrierna. Att just Ehrenpreuss' Örebro blev föremål för ett hårt omdöme kan ju vara sakligt motiverat, men det är ändå en händelse, som ser ut som en tanke, att en medlem av en bössmedsfamilj, vilken motarbetas av Ehrenpreuss, så snart han får tillfälle, finner fel just där.

för låsarbetet och sitt hushåll efterkomma». Rustkammarsmeden Lorentz Lindberg får resa i stället. Detta har nog sin orsak i kontroversen med Ehrenpreuss, som i sin tur klagar över att Roloff, varje gång Ehrenpreuss kommer till Stockholm, »incommoderar med sine memorialer och besvärar sig öfwer mig, att iag hans efterlemnade saker honom ifråntagit», vilket han bestrider med ett undantag, »een gammal bod, som stod utan taak och ruttnade», vilken Ehrenpreuss låtit inreda till smedja.

I Stockholm döptes Roloffs barn Anna Catharina 1704, Johanne 1706 och Anna Christina 1708.

Ännu 1710 är Roloff i full verksamhet i Stockholm, men sedan hör man ingenting av honom, förrän han i mars 1716 i brev till krigskollegium begär befrielse från kontribution för år 1709, varför han hotas med exekution. På brevet är annoterat, att kollegiet ej kan befatta sig härmed, då supplikanten ej på många år varit vid något faktori. I augusti samma år kommer en begäran om ett par kvartalslöner, så att han kan driva sitt hantverk »und vor Ihre Magiestät Unsern genädigsten König könte etzliche proben verfertigen von gewär, damit Ich nichte so missig sein, Alss dass Ich nichtes wusste oder vorstinde oder gelernet hatte...» Den 7 februari 1717 ges order, att Roloff skall erhålla ett kvartals lön för 1716, d. v. s. 100 dlr smt. Samma order gäller också Starbus.

År 1718 är Roloff bosatt i Örebro, men i oktober ber han få komma tillbaka, emedan faktorn, Joakim Rosenberg från Stralsund, inte längre behöver honom och icke heller vill ha honom kvar. Roloff får assignation på 1718 års lön, 400 dlr smt. Året efter har han endast 200 daler och fortsätter så t. o. m. år 1724. Sannolikt har han dött omkring 1725.

Roloff gör intryck av att ha varit mycket skicklig i sitt yrke. Därom vittnar framför allt Karl XII:s barnbössa i Livrustkammaren (märkt n:r 1, inv.-n:r 4904) och hans signerade modellvapen. En bössa i Kulturhistoriska museet i Lund är så illa medfaren, att man knappast kan döma efter den. Vidare är en bössa känd i rustkammaren i Moskva.⁷

Sin huvudsakliga betydelse har han haft genom undervisning av elever från faktorierna, teknisk undervisning vid desamma och sitt arbete på leverans. I den hårda tid han levde var han för vek, invecklades i allt för många svårigheter av personlig art och synes mot slutet av sin levnad ha fört en undanskymd tillvaro.

⁷ För påpekandet härav tackar jag friherre G. W. Fleetwood.

Pieter Star Bus
son sein Königl. Majest.
Bissen marker

O. F. Strokirk och efter honom T. von Schreeb uppgiva, att Pieter Starbus d. ä. föddes i »Stolpe i Pommern» år 1648.⁸ Tyvärr meddelar Strokirk icke sin källa, men uppgiften bär sannolikhetens prägel. Namnformen är tysk. Pieter Starbus skriver ett språk, som icke är holländska och icke heller tyska utan någon slags blandning, som ibland icke är alldeles lätt att tyda. Om hans liv och vistelse i Holland är just ingenting känt, och arkiven ge inga förhoppningar om större klarhet härom. I Amsterdams smedsämbetes handlingar och i listan på borgare, där man skulle väntat att finna honom upptagen, lyser han med sin frånvaro. Närvaron där var ingalunda absolut nödvändig för att i Amsterdam få utöva ett yrke. I Lutherska församlingens dopbok för år 1678, som förvaras i Gemeentearchief i Amsterdam, finner man, att Cornelis, son till Pieter Sttarbus och Maria Kusters döptes den 23 februari. Dopboken för 1680 upptager under den 2 juni Pieter, son av Pieter Starbus och Maria Coster.

Maria Costers och äldste sonens namn kunna ge anledning till spekulationer. Det är ju icke ovanligt, att äldste sonen får morfaderns förnamn, och gör man sammanställningen Cornelis Coster får man namnet på en av Utrechts förnämsta bössmeder, känd såsom mästare 1652.⁹ I Utrecht kunde Starbus ha fått sin utbildning. Tyvärr äro det utrechtska smedsämbetets och gesällskapets handlingar förlorade, så att man icke den vägen får veta något härom.

Pieter Starbus d. ä. inkallades till Sverige på Karl XI:s eget initiativ. Härom förmäler ett postscriptum på ett brev från envoyéen i Haag Nils Gyldenstolpe till konungen den 14/24 september 1686. »Mädhan jag se nest war i Amsterdam, thaalthe jag medh Bössesmeden Staarbuss, som E. K. M:tt mig aldranädigst haff:r befalth, han haff:r nu i tu åhr fäst sig themel. på dhenna orth, igenom dhet goda renomée aff hans arbethe; doch emedan han är luthersk och haff:r många barn, ty resolverade han lijkwäll att begifwa sig till Swerige, att satte han Willkåren egenhendigt upp, dhem jag, tillijka medh en Reen affskriff i underdånigheet här hoos fogar. Han will föllja mig till Swerje för sin person, dher jag snarth komme till Reesa, till att dhess bättre kunna göra sitt afftaal, och see

⁸ O. F. Strokirk, Kultur- och personhistoriska anteckningar, III, Örebro 1920, s. 202;

T. von Schreeb, i Svenska vapenhistoriska sällskapets årsskrift 1927—1928, s. 54.

⁹ Årtalet är benäget meddelat av kapten Joh. Stöckel.

lägenheterne. Dhet är och ofeelbarth, att han dhen manufacturen skulle kunna sättja på en merkelig goodh footh i Swerige; och ärnar jag taga någott aff hwart slagh uthaf hans gewähr medh migh.»

Av detta framgår, att Starbus bott som mästare endast två år i Amsterdam. Häremot talar ju barnens dop 1678 och 1680, men detta kanske kan förklaras så, att om Starbus, som var luthersk, bodde i en kalvinistisk stad, måste han söka sig annorstädes för att få sina barn döpta. Av Gyldenstolpes påpekande, att Starbus helt säkert skulle kunna sätta bössmidet »på en merkelig godh footh i Swerige», kan man också sluta sig till ett behov, som nöjaktigt förklaras genom det ovan omtalade manfallet bland de stockholmska bössmederna.

Det är en herre av en helt annan sort än den, »som upwachtar uti Wår Rust Cammar och giort gewähret rent», som sätter upp villkoren. Först begär han 1000 floriner (400 rdr), »efftersom han skall bryta och flyttia sitt Huushåld, som är här thämel. wäl inrättat med en stoor hoop werktyg, helst sedan hans arbete är nu i stoor åthgång allestädes här omkring. Han söker hälst att blifwa betrodd om en Rustkammar, dherføre han begär 500 fl. eller 200 RDr löhn. Ty elliest säger han, at man skulle lee åth honom, att han som sitter här så wäll, skall flyttia hädan, helst så långt.» Han begär att få taga med sig 6 gesäller och att dessa skola få fri resa och en slant i handen, ty på andra villkor följa inga goda gesäller med. Om han skall fortsätta bössmidet med både fint arbete och för arméns behov, så vill han ha betalt antingen per styck eller så som det kan överenskommas. »En slijpqwarn säger han wara mycket nödig, dhen han betingar att blifwa upprättadh, hon skall drifwas medh Watten och wore altså bäst någonstädes wijdh Strömen i Stockholm att uthsee för honom En Wåning och Werkstadsplatz.»

På denna handling har man gjort några anteckningar, som överensstämma med det brev, som konungen avlät till Gyldenstolpe den 27 september och i vilket denne får i uppdrag att föra underhandlingarna vidare och avsluta uppgörelsen, så att Starbus ju förr dess hellre kan flytta över till Sverige.

Vår man var emellertid icke sinnad att ge efter på kravet om en befattning, och Gyldenstolpe skriver härom ännu en gång den 2/12 november 1686: »Och hwad Bössesmeden Starbuss, som elliest mykit gått i dhet hantverket uthläfwar dher han kommer att flyttia till Swerje, så endoch han icke gerna will gå ifrån dhe fördeelar, som han allaredan haff:r satt sig uthj i Amsterdam, medh mindre han blif:r lijka som hedradh och förbättradh medh en kallelse till skeen åthminstone aff någon beställning, och åhrlig löhn, så kan och dherwidh finnas ett expedient och uthwägh, till att nå E. K. M:tz höglofligste uppsåth medh dhen manufacturens beford-

ringh dherom jag i lijka måtta skall hempta medh migh en aldraunderdånigst berättelse». I Sverige bär Starbus titeln kunglig bössmed, vilken väl avser att motsvara den franska »arquebusier ordinaire du Roi».

Någon resa för underhandlingar blev synbarligen aldrig av, och om Gyldenstolpe sänt några vapen som prov på den föreslagnes skicklighet, så vet man i varje fall ingenting därom.»¹⁰

I varje fall har man uppnått en överenskommelse, och den 8 februari 1687 får statskontoret order att utanordna en växel på 1.000 flöriner att utbetalas i Amsterdam för hitflyttningen, och samtidigt får överståthållaren Kristoffer Gyllenstierna uppmaning att utse »een tienlig Wähningsplats för 8 à 10 Persohner nembl: Hans egit Hushåld och geseller, desslijkast för hans Wårkstad och det som därtill hörer, jembwähl för een Slijppqwarn: Warandes nödigt att Wårkstaden och Slijppqwarnen först förfärdigas, så at han wid sin ankomst gienast må kunna giöra een begyn-nelse til sit arbete; Efftersom i fall Wähningsrummen så strax icke kunna byggias, honom då i medlertijd något got lijtet huus i neigden kan hyras.» Det senare blev fallet. Överståthållaren tillät sig att fråga, om konungen ville för detta ändamål anslå några medel eller om staden skulle stå för kostnaderna, och fick till svar, att det skulle ske med stadens medel »aldeles lijkmätigt Wåre förre ordres».

I början på juni 1687 är Starbus i Stockholm, dit han kommit sjövägen. Den 7 juni skriver konungen till statskontoret, att detta skall låta order avgå till överdirektören Silfwercrona, »at han låter honom [Starbus] up-taga hward som han utj Wårktyg och huusgeråds Saker kan hafwa bracht med sig, hafwer han ock några Pistohler och Fisijer med sig, så må han ock slippa erlægga tullen för dem; men därhoos noga tillsees, om intet några andra woro som intet under hans Embetes nähring höre understickas». Ordern kompletteras den 28 juni till att omfatta även de »nijo nötebohms Plankor, dem han till Pistohl och Bössestockar will låta up-arbeta» och som föranlett en skrivelse till konungen från statskontoret den 22 i samma månad.

Man får ju räkna med att det tog någon tid, innan Starbus blev installerad och kunde börja sitt arbete, och det är först den 17 oktober, som krigskollegii protokoll förmåler, att »H. Öfwersten Siöblad opwiste någre af dhen nu ankomne hållandske Smeden gjorde flintlås, hwaraf een är af Kongl. M. approberat». Några dagar därefter infann han sig personligen

¹⁰ Karl XI:s arkiv gick ju upp i rök vid slotsbranden 1697, och därvid försvann också Gyldenstolpes koncepter efter 1684 enligt anteckning på sista sidan av »Registratur av Nils Gyldenstolpes negotiationer 1683 och 84», tom 2, som förvaras i Riksarkivet. Om dessa koncepter hade varit bevarade, är det högst sannolikt, att man hade kunnat få närmare kännedom om omständigheterna vid Starbus' hitkallande.

i kollegiet; »då discourrerades om hans arbete, att han kan göra både pipor så väl som låsen, men här emot remonstrerades honom, att han i frå Norre Tellie kan få gode pipor, der medh han och wore till fredz, allenast han kan få tala medh Factoren och underwijsa honom, huru han skall göra piporne». Vid samma tillfälle meddelas, att Roloff, som tydligen och med rätta i Starbus sett en farlig konkurrent, begärt, att arbetet med hjul- och flintlås skulle delas dem emellan. Starbus tillfrågas, om han vill åtaga sig att tillverka hjullås. Svaret blir, att han »kan fuller och giöre Juul Låås men begiärade att få tillwärka flintelåås». Han fick löfte att snarast möjligt erhålla kontrakt, ett löfte, som först vid årets slut uppfylldes. Den 14 november blev »Krigs collegij contract medh dhen hällänksa Bysse Smeden effter Kongl. M: mundtelige befallning upprättadt — —, och moste deruthinnan författas, att han inlewererar sin skriftelige revers, det samma fullkombligen att fullgöra. Så befans och godt, att bte Contract Smeden förewises, förr än det underskrifwes. Coll. finner och till dess säkerhet för nödigt att H. Mt bte Contract ratificerar.»

Det slutgiltiga kontraktet är daterat den 17 december 1687.¹¹

Starbus' uppgift blir enligt detta att undervisa svenska elever från faktorierna och att leverera armévapen av fastställd modell. För det förra får han lön, fri verkstad och bostad och för det senare samma betalning som faktorierna. För särskilda beställningar, som förutses, skall uppgörelse träffas från fall till fall.

Av kontraktet framgår, att Starbus redan från början fått bostad på Helgeandsholmen men att denna var för trång och att man var i gång med att skaffa honom ökat utrymme. Den 3 maj 1688 beordrar krigskollegium faktorn i Örebro Hans Preuss, som enligt K. M:ts förordning mottagit 160 dlr smt till uppbyggande av två stugor i Stockholm, att utbetala denna summa till kassören Höök, »då nu bästa tiden är för inköp av stugor, vilka från en och annan ort till Stockholm kunna bringas.»

Angående platsen för Starbus' bostad och verkstad meddelar L. M. Bååth¹², att smedjan låg på tomten nr 1 vid boktryckeriet på andra sidan vägen ut till udden. År 1686 hade man diskuterat lämpligheten av att trähusen på Helgeandsholmen skulle försvinna, men anstånd hade den gången lämnats. 1697 tages frågan upp igen, och då påbjuder »regeringen först 20/7 och 16/8, att Starbus skulle få annan plats, ty hans trähus vid tryckeriet voro eldfarliga, och 30/8 utfärdades förordning, att alla trähus på Helgeandsholmen skulle såsom mycket eldfarliga nedrivas.» »Men redan 13/9 påbjöds ytterligare anstånd med rivningen å tomten

¹¹ Detta är bevarat dels i krigskollegij registratur, dels i Likvidationer 7 A. Hären. Efter 1680. Nr 40, i Kammararkivet.

¹² Helgeandsholmen och Norrström, I, Uppsala 1916, s. 289 ff.

n:r 1.» På samma tomt bodde hovslagaren Magnus Böttiger, och det ser ut, som om Starbus också delade smedja med honom. Till granne hade han 1697 boktryckaren Wankijfs änka och 1712 boktryckaren Werner. Den senare hade uppfört nya träbyggnader oaktat förbud och rivningshot. Starbus uppgav sig ha lyckats kväva ett eldsvådetillbud, som uppkommit genom boktryckarens färgkokning. För övrigt voro de icke vidare goda vänner, och Werner brukade titulera Starbus »avgrundsdjävul och avundsfan, vilka älskvärda uttryck gott karaktärisera ett grälsjukt hantverkarfolk på den trånga tomten.» Starbus och hans familj bodde där till hans död 1718, och dit inflyttade också efterträdaren i ämbetet, David Bars. År 1719 påbjöds återigen, att alla trähusen på Helgeandsholmen skulle ovillkorligen försvinna, men Bars' anhållan till krigskollegium den 20 augusti, upprepad inför hotet om omedelbar vräkning den 23 oktober, verkade så att husen fingo stå kvar, och det var först längre fram, som planerna kunde sättas i verket och Bars flyttade. Vad slipkvarnen beträffar, skriver Elers om slipverkets borttagande i södra strömmen åren 1747 och 1755.¹³ Som mindre eldfarligt kunde det ju också få stå kvar.

I krigskollegii handlingar förekommer Starbus regelbundet år efter år. Visserligen är det särskilt i början klagomål över försenade leveranser och mindre god kvalitet på kommissararbetet för arméns behov, men han råkar ej ut för de svårigheter av mångahanda slag, som möta Roloff var denne än befinner sig. Möjligen med ett undantag: en kontrovers med en viss Friedrich Matern om en båt år 1694.

Starbus' liv förflöt av allt att döma lugnt under arbete och fullgörande av åtagna plikter. Med jämna mellanrum skriver han in gesäller och låter utskriva dem som utlärdade. Till långt in på 1700-talet levererar hans verkstad både modeller och ett icke föraktligt antal kommissvapen, och av bevarade finare vapen finnas icke så få med hans signatur. De besvärliga ekonomiska förhållandena i landet under Karl XII:s krig vålla stagnation i utbetalandet av hans lön, och alltifrån 1700-talets början finner man suppliker därom från Starbus. Dessa komma allt tätare, ju längre 1710-talet framskrider.

I tyska kyrkans vigsel- och dopbok kan man se, hur familjen ökas, barnen gifta sig och barnbarnen döpas.

Starbus' hälsa var under en lång följd av år vacklande. Redan i en supplik av den 15 juni 1705 skriver han om »min siukdoms curerande», och den 16 augusti 1716 karaktäriserar han sig själv som »ein man allt von jaren» och »vehl kranklick». I liknande ordalag talar han om sig i suppliker från januari och juli 1717. Han dog den 25 februari 1718 och begravdes den 4 mars i graven n:r 103 på södra sidan i lilla gången i

¹³ J. Elers, Stockholm, II, Sthlm 1800, s. 72 ff.

Jakobs kyrka. Denna grav hade han själv köpt 1713 av skräddaren Filip Berlemans änka. Skräddaren var förut där begravnen, och hans namn stod på stenen.

Starbus' begravning hörde till de ståtligaste, som det året ägde rum i Jakobs kyrka. Bänkarna, altaret och predikstolen voro klädda, bårklädet n:r 1 kom till användning, och fyra klockor ringde tre gånger.

Pieter Starbus testamente är daterat den 1 februari 1718. Det upplästes i arvingarnes närvaro i justitiekollegiet den 13 mars samma år. Enligt detta stannar änkan i orubbat bo, men efter hennes död skola tre av sönerna få större delen av kvarlåtenskapen, emedan den fjärde sonen och dottern redan i faderns livstid erhållit mera än de andra.

Pieter Starbus' bouppteckning är daterad den 6 november 1723. Den slutar på 11.457 dlr 26 öre smt. Han var alltså oakttat krigs- och nöddår en förmögen man. Av fast egendom upptager bouppteckningen endast graven n:r 103 i Jakobs kyrka, men bland lösöret finner man en sådan dyrbarhet som en ring med nio rosenstenar, värderad till 700 dlr smt, guldkedjor och ringar samt silver, ensamt det värderat till 586 dlr. Bland möblerna är »1 Skåp inlagt med swart Ebenhålz och hållandska Zierater» det dyrbaraste, värderat till 120 dlr. Där är också tretton böcker på tyska, holländska och franska, de flesta biblar och andaktsböcker men också »2 st. fransöska Historieböcker». Verkstaden är icke upptagen i bouppteckningen.

Det kan vara lämpligt att avsluta denna summariska levnadsteckning med ett utdrag ur krigskollegi registratur begravningsdagen den 4 mars 1718:

»Collegium har wälment tilkänna gifwa bordt, at Pistohl Smeden Petter Starbus är för några dagar med döden afgången, hwilken för mer än 30 åhr sedan, uppå Högstsäl. Hans Kongl. May:ts Konung Carl den XI:tes nådige befallning, blef ifrån Holland införskrifwen, at inrätta tillwärdning här i Swerige af franske halfspännarelås, som här nu öfwer alt brukas, i stellet för det man förr ej hade till musqvetterne annat än luntlås, och en dehl så kallade flintesnapphanelås, och till Carbiner och Pistoler allenast Juhlås. För denne Starbus blef wid dess ankomst med Hans Kongl. May:ts omkostnad opbygdt på Helgans Holmen nedan för Boktryckeriet wid Norrström Smediewärkstad och nödige wåhnrums, som han med hustru och barn alt sedermera bebodt, der sitt handtwärk idkat, och lärde i sin profession åhr efter åhr många Svenska ynglingar, dem Hans Kongl. May:t låtit under läran underholla med kläder, hvilka ock sedan de blifwit utlärde, och ett åhr eller något arbetat hos honom för gesäller, så att de wäl kunnat wara mästare, wid Factorierne blifwit efter handen, som de funnits skickelige til, utdelte wid Factorierne för mästare, derest de som lefwa än sittaa och arbeta. Denne Starbus har utom detta ock

merendehls giordt alt det handgewär, som såwål Högtsal. Hans Kongl. May:t, som Wär nu regerande allernådigste Konung sielf brukat, och emot alt detta warit opford och niutit åhrligen på Ammunitions Staten 400 D Smt i lön.»

Starbus var gift med Maria Coster och hade med henne barnen Cornelis (1678), rustmästare i Stockholm, Johan (1679), målare, Pieter (1680), bössmed, Konrad, vinskänk, Maria (1691) och Dorotea (1693). Cornelis son Peter, f. 1711, var faktor i Örebro.

Starbus hade oturén att tryckas ner av sjukdom och ond tid, men han är, när han kommer hit, en fullgod representant för det högtstående väst-europeiska bössmidet i fransk stil. Det är detta i de former det hade på 1680-talet som han inför på svensk botten ehuru förenklat efter svensk smak och tillgångar. Vid framställningen av modellerna för arméns behov var han bunden av uppdragsgivarnes önskemål och fasthet i traditionen, i sitt arbete för privata beställare var han mera fri och kunde där vara modern. Nyskapare är han icke liksom ej heller samtida och närmast efterföljande i Sverige verkande bössmeder. I jämförelse med sin efterträdare David Bars, som hade samma privilegierade ställning som han men som gynnades av sin i landet ständigt boende konung och av uppgångstider, har hans minne kommit att förblekna, och det är därför en rättvis gård att peka på honom som föregångsmannen.

Av bevarade vapen av Starbus' hand bör framför allt nämnas ett garnityr av bössa och pistoler i Tøjhusmuseet i Köpenhamn (inv.-n:r B 934—6). Dess signering på lås, beslag och stock gör det mycket troligt, att man här har att göra med Starbus' mästerstycke. Garnityret är icke ortsbestämt annat än genom en stämpel på bösspipans undersida, som finnes även på en signerad Utrechtbössa i samma museum. En bössa i Livrustkammaren (1331) och en annan i Löwenburg, Wilhelmshöhe utanför Kassel (W 1298), äro signerade i Amsterdam. För övrigt förekomma av Starbus i Stockholm signerade vapen ej så sällan i svenska samlingar. Till den av Roloff på låset signerade Karl XII:s-barnbössan har Starbus levererat pipan. Karl XI:s hjullåspistoler i den Bielkeska rustkammaren på Skokloster visa samma säkerhet som Amsterdamvapnen, och där förvaras också daterade bössor från 1700-talets början, varav en är Wender och två bakladdare. Två av bössorna på Skokloster äro daterade. Från Starbus' sista tid äro Karl XII:s pistoler vid Fredrikshald i Johanneum i Dresden, och samme konungs officersstudsare vid Fredrikshald, som för något år sedan förvärvades till Livrustkammaren.

I Nationalmuseet i München förvaras ett garnityr av bössa och pistoler, som sedan gammalt tillskrives Karl XII och har kommit från Zweibrücken. Bössans kolv har en modernare form, än man skulle vänta sig av den gamle

Starbus. Men om man tänker på att han på gamla dar var sjuklig och sonen Pieter, som enligt krigskollegii protokoll den 4 mars 1718 lärt hos fadern och företagit resor, arbetade i faderns verkstad och sannolikt också förestod den, kan denna kolvform så få en naturlig förklaring.

För vapnen, signerade *Starbus Stockholm*, skulle också Cornelis kunna komma ifråga. Det enda kända och säkra vapnet av hans hand, en svensk snapplåsbössa i Armémuseet i Dresden, är emellertid signerat även med förnamn.

Av modeller och armévapen förtjäna följande att särskilt omnämnas, alla utom en pistol förvarade i Armémuseum i Stockholm: projektmusköt 1687 (A. M. 4073), 1690 års flintlås, 1699 års flintlåspistoler (A. M. 4748 och ryttmästare Hedbergs samling på Bjersjölagård), karbin för drabanterna, beställd 26/4 1699 (A. M. 4094) m. fl. lås på modellvapen, signerade *S*.

Jonas Schertiger?
Kungl. Maj:ts Artillerij
Skäfftare.

Utgångspunkten för denna studie har varit flintlåsets införande i den svenska armén och de därmed förenade omständigheterna. Visserligen kan man i detta sammanhang behandla skäftarna mera kortfattat, men de ha dock spelat en roll, som man icke alldeles kan förbise. Roloff och Starbus voro sina egna skäfftare, men detta kom mest till uttryck vid de privata beställningarna. Vid arbetet för arméns behov fanns tillgång till specialister. Det fanns en särskild tjänst på artilleristaten, »Kongl. Maj:ts Artilleriskäfftare». I denna befattning antogs 1694 Jonas Schertiger d. ä. enligt en kunglig resolution av den 16 december 1692. Han var enligt artilleriets mönsterrullor född i Pommern 1666, och han dog i Stockholm den 5 maj 1715.

Jonas Schertiger d. ä., som innehar skäftarämbetet under huvuddelen av den tid, det här är fråga om, är son till stockmakaren Mårten Schertiger, vilken den 22 mars 1691, då bouppteckningen efter honom upprättades, hade varit död i två och ett kvarts år. Han dog alltså i slutet av år 1688, och han efterlämnade sönerna Jonas och Mårten, den senare 1691 19 år och i lära hos brodern. Den äldre brodern efterträder Johan Wulf. Hur detta tillgick omtalar Kungl. Maj:ts resolution av den 16 december 1692.

Skäfftaren under artilleristaten Johan Wulf hade år 1690 erhållit ett års permission för en resa till Österrike och fått denna permission för-

längd. Då han sedan dess icke låtit höra av sig och ej heller enligt löfte utbildat svenska elever, utnämndes Schertiger, dock med förbehåll att Wulf finge ett par månader på sig att återkomma. Wulf kom tydligen icke tillbaka, eftersom Schertiger fick platsen. Man synes dock ha börjat räkna honom som anställd först då han började utbilda lärlingar.

Jonas Schertiger d. ä. utförde stockmakararbete för kronans räkning. Han tillkallades också i krigskollegiet som sakkunnig på trä, som var avsett till stockar. Den 26 april 1694 begärde han i en supplik, att några svenska gossar måtte få informeras i hans hantverk till Kungl. Maj:ts tjänst, och påminde därom den 21 juni 1695. Enligt protokollet av den 22 juni skulle man skriva till faktor Blix i Söderhamn, att han av vid faktoriet varande folk utser någon yngling, som kan vara lämplig att lära hantverket. Sådana uppmaningar utgå också till andra faktorier. Kallelsen hörsammades, och i fortsättningen blev Schertigers verksamhet en ren parallell till de båda andra mästarne av pommersk härkomst, att utbilda elever för fabriekernas behov, att hjälpa till vid modellernas framställande och att arbeta på leverans för arméns behov.

År 1700 hotas Schertiger av att nödgas följa med artilleriet ut i fält. Den 19 april skriver han till krigskollegium, att han tillfrågats av borgmästare och råd, om han hade någon av hantverksfolket, som kunde följa med artilleriet. Han hänvisar till två av sina utlärdade gesäller, som nu arbeta vid fabriekerna. Krigskollegii beslut blir, att de som äro vid fabriekerna skola stanna där de äro och att Schertiger, som står på artilleristaten, måste själv gå med eller sända en god gesäll. Hur nu saken ordnades till Schertigers belåtenhet förmäler ej kollegiets handlingar. Alltnog: då översten Erik Johan Meck den 2 juli översänder en rulla på artillerifolk, som skall stanna i Stockholm, är i denna uppförd »skäftaren Jonas Schertiger, landsman: Stockholm, född 1666, gift, tjänt under artilleriet sex år».

Den 2 november 1703 ingiver Schertiger en supplik till kollegiet och ber detta hjälpa honom att slippa betala 1703 års allmänna kontribution. Kollegiet anhåller med anledning härav hos överståthållaren samt borgmästare och råd härom och motiverar detta med att han icke har någon borgerlig näring och att han icke får mera betalt för sitt arbete i Stockholm för konungens räkning än faktoriskäftarne. Dessutom avdrages från hans lön centonalen och tionde penningen. Vidare är han förpliktigad att till Kungl. Maj:ts tjänst och fabriekernas behov lära de personer, som kollegium honom befäller. I sin supplik har han sagt att det privata arbetet giver i dessa tider intet. Suppliken upprepas 1706, då med anledning av den extraordinarie kontributionen. Ibland tryter arbetet för honom, så att han får lov att anhålla hos kollegiet att få något att göra. Han får

välvilliga svar. I december 1711 har han skaffat virke till musköters, pistolers och karbiners skäftande men har icke kunnat erhålla något arbete till sitt och de sinas uppehälle. Han anhåller att få pipor från faktorierna samt lärpojkar, eftersom de gesäller och lärpojkar, han förut haft, dött i pesten. Man beslutar att höra efter hos rustmästare Starbus, vad han kan ha för slags pipor i rustkammaren. Först i augusti 1712 synes han ha fått någon ny lärling. Schertiger hade åtminstone 1701 verkstad »hemma i sitt hus».

Schertiger var gift med Agneta Gertz, som den 13 juni 1715 till krigskollegiet inger en supplik, att hennes son Jonas måtte bliva antagen till »Bösse scheftare under Kongl. Artollerie Staten». Han hade »ifran des Barndom sutit på sin Faders Wærkstad och sine Lähre Åhr uthtient utan och sedermehra för Gesell arbetat». »I anseende till min Sahl. Mans uti 23 Åhr gjorde Tienst» beder hon, att sonen måtte få efterträda fadern. Hon räknar alltså med 1692 som anställningsår. Fullmakten utfärdades den 23 juni 1715 för den då endast nittonårige mästaren. Dock kan kollegiet i denna fullmakt om honom skriva, att han får befattningen »i anseende till den wettenskap, han sig förwärfvat om bem:te arbetes beskaffenhet och de nöjjacktige prof här därutaf medelst des inlefwerede Mästerstycke opwiste äro, som och det gode låford, honom lemnat är om ett godt och ärligit wälförhållande».

För att bilda sig en föreställning om Jonas Schertiger d. ä:s förmåga i sitt yrke har man tillgång till ett mycket ringa säkert material. Det rör sig om en signerad stock i Kranichstein utanför Darmstadt¹⁴, ev. en likaså signerad stock i den Bielkeska bösskammaren på Sturefors, stockarna på armémoddellerna från och med 1692, t. ex. 1699 års flintlåspistoler, samt vidare drabantkarbinen av samma år i Armémuseum.

Ett par pistoler av Fredrik Vilhelm Teschner i Dala Fornsal torde vara stockade av Schertiger. Pistolsmeden Teschner, som hade varit gesäll hos Roloff, blev sin egen 1703 och erhöll då borgen av Schertiger för att kunna sätta upp verkstad.

De flesta bland vapen, som på läsen ha Schertigers signatur, visa genom sin stil, att de skola tillskrivas Jonas Schertiger d. y. (född 1696, död 1748). Dennes verksamhet faller emellertid utanför ramen av denna studie, och för övrigt har även den äldre Jonas Schertiger behandlats mycket flyktigt med hänsynstagande till ett väntat större arbete.

*

I det föregående har påpekats, vilken central roll undervisningen av svenska elever spelade i de tre pommerska mästarnes plikter. Då Roloff

¹⁴ G. W. Fleetwood, Svenska 1600-talsbössor i Hessen, Rig. 1923, s. 36.

får sitt kontrakt 1687, har han redan ett år haft svenska elever i sin av konungen bekostade verkstad. Så snart Starbus kommit i gång i Stockholm 1687, gick man i författning om införskaffande av faktorigesäller, och den 4 oktober sändes ett brev av »Kongl. Mt egen höga hand» till statskontoret angående pengar till legande av sex hästar för fyra gesällers resa, som Siöblad hade beordrat från Jönköping.

I en bilaga till Johan Siöblads skrivelse till krigskollegium den 16 maj 1688 får man veta namnen på dessa de första eleverna. De äro hos Starbus: Sven Pettersson, Jonas Svensson och Anders, alla från Jönköpings faktori, och hos Roloff: Carl Carlsson och Isak Holstensson, båda från Örebro samt Johan Galle och Lars Olofsson Lind, antagna i Stockholm.

Den 7 maj 1688 skriver krigskollegium till samtliga faktorer för att höra, om några smeder eller hantverkare vid faktorierna, som äro ogifta och ha lust att lära göra pistol- och muskötå, vilja komma till Stockholm och »perfektionera sig» hos Starbus. De erhålla löfte att hos honom få samma betalning för sitt arbete som vid faktorierna. Två dagar därefter får Siöblad order att meddela hur många gesäller och pojkar han satt i lära hos Starbus och Roloff och huru många som nu äro i arbete hos dem. Siöblad är färdig med sitt svar den 16 i samma månad, och i detta får man veta, att två »Pistohl geseller» från Jönköpings faktori arbeta hos Starbus och att en annan gesäll därifrån sändes dit tillbaka, »hwilken inthet godt Hufvud hade till att lära». Hos Roloff arbetar en lärling från Örebro faktori och två lärlingar, som antagits i Stockholm. Vidare talar rapporten om den »Tyske Skeftaren» och meddelar, att en skäftaregesäll från Norrköping hade sänts tillbaka, emedan man ej hade något arbete åt honom. Nu begäres han emellertid till Stockholm igen. Samtliga gesäller och lärlingar äro namngivna.

Om gesällernas villkor hos Starbus talar en till Siöblads svar bilagd skrivelse från de båda Jönköpingsgesällerna Sven Persson och Jonas Svensson. De ha kommit från sin hemort för att få lära sig göra pistolflintlås. De började sitt arbete hos Starbus sex veckor före jul. Sedan nyåret ha de gjort endast 25 par flintpistollås med alla deras tillbehör. I arbetslön har Starbus icke betalt mer än 8 öre smt om dagen, med undantag för åtta eller tio lås, för vilka de erhållit 2 dlr kmt stycket. De kunna icke hinna med att göra mer än ett par lås med deras beslag i veckan, och av betalningen härför kunna de omöjligt leva, eftersom deras kost och tillbehör belöpa sig till mera. För varje par lås med dess tillbehör får Starbus 12 dlr kmt. Av dessa betalar han ej mer än $4\frac{1}{2}$ dlr till gesällerna. Läger man så till kostnaderna för material, så tjänar han ändå 6 dlr kmt på varje par lås. »Nu kunna wij omöjligjen giöra ett par låås medh dess beslag för mindre än 6 d, om wij dheraf skohla lefwa och oss bekläda, efter wij eij

mehra än som ett par om weckan hinna lefwerera, och enär mestaren oss detsamma gifwer, kan han ändå nogsampt på vårt arbete förtiena, och der mestaren oss det eij gifwa will, bedia wij att oss måtte tillåtas arbeta hos M:r Daniel på Ladugårdz Landet som fast mehra sina geseller gifwer och håller dem sielf med kåsten, efter wij och eij ähre wahne att sielf hålla oss kåsten wijd vårt arbete».

Siöblads svar ger något andra uppgifter. »Anbelangandes gesällerna hoos hållendaren, huruwida de äro förnögdä, så bekomma de för wart par lås, de leverera 4 D. Koppmt: och en D. för Wesktygh böglar till paret, så att dhe få 5 D. in alles, och leverera war vecka 3 lås med tillbehör, Hållandes sikh sielfwa kåsten, men smedens pijska kokar för dhem. Gesällen hoos Mester Daniel får 1 Carolin för war lås, han levererar och håller sikh sielf kåst. Lärepoijkarne hafwa kåsten allena hoos mestare och göra wad de kunna af Wesktygh, böglar etc».

Gesällerna hos Starbus stannade. I november 1689 fick Siöblad en ny order att efterforska, om undervisningen lämnat resultat och avgiva rapport. Hans rapport kommer den 12 december. Siöblad meddelar, att han befallt gesällerna och lärpojkarne att göra war sitt stycke för att därigenom visa kollegium deras förkovring i hantverket. Han överlämnar dessa stycken, av vilka kollegium bäst kan bilda sig ett omdöme och förmodar att kollegiet skall finna ett gott nöje däri.

Den 4 mars 1690 uppvisade Starbus två flintlås till musköter, som befunnos goda. Starbus berättade, att de svenska drängarna hade gjort dem. Låsen skulle sändas till faktorierna såsom modeller, och Starbus fick order att göra ytterligare tio stycken.

Både Starbus och Roloff hade haft besvär med några av sina gesäller, som velat överge sina mästare. Den 1 april 1690 var denna fråga aktuell igen, och krigskollegii protokoll för denna dag omtalar, att Siöblad och Starbus infunno sig, »proponerandes att efftersom bysse Smederne inthet hafwa något gille, att Kong. M: bref måtte ansökas, det dhem måtte gifwas ett gille, som länder till Embetets Conservation, både med gesäller och lärepojkar, hwilke elliest uthan näpst kunde afwijka och förlöpa dheras tienster. — — Här wid kommer i Consideration att gillen tvingar Embetherne och synes bäst att såsom dhesse twenne bysse Smeder äro i Kongl. M:ts tienst, Så kunna desse och nyttja den Straffordning, som Kongl. M:t för Faktorierne giordt».

Då kollegiet på detta sätt kom att få spela ämbetets roll, blev det här, som lärlingar in- och utskrevos och mästerskap beviljades. Hur det tillgick vid lärlingsinskrivning meddelar krigskollegii protokoll t. ex. för den 13 mars 1695, då en från Söderhamns faktori kommen »smedsdräng»

Törie (Tyris) Olsson blev av Starbus i läran antagen att njuta mat och uppehålle hos mästaren och kläder av Kongl. Maj:t.

Samma ordning blev gällande också för skäftaren, som inkallades den 24 juli 1695 tillsammans med Johan Olofsson från Norrköpings faktori, som nu ville lära sig skäfte-riet. Han hade tydligen några förkunskaper, ty det bestämdes, att Schertiger skulle låta honom göra ett prov för att se var läran lämpligen kunde börja.

Den förste av lärlingarna, som får kläder genom kollegiets försorg, är Roloffs lärpojke Carl Carlsson. Detta sker i augusti 1688. Då denne varken har föräldrar eller släkt i livet, har åtgärden närmast karaktären av fattighjälp. Därefter blir beklädnaden regel och betraktas som ingående i lärlingarnas förmåner. Mästarna anhöllo skriftligen hos kollegiet om kläder. De betonade gärna nödvändigheten av att deras ansökningar vunne bifall, och särskilt Starbus' inlagor äro hållna i starka färger. En gång skriver han: »Die is So nakt en Blodt, datt ick mein selver entsie hem in De Werkstel stän», och en annan gång heter det: »off se mouppen ver gan van stank en van leussen en on ge Ziiffer». Med anledning av mästarnes anhållan brukade kollegiet skriva till Kongl. Maj:t eller till statskontoret, och så fick man det önskade genom klädkammarens försorg, oftast ur artillerigårdens förråd. Lärlingarna fingo det enklast möjliga, nämligen av de munderingar, som voro avsedda för artillerikuskarna. F. A. Spak har påpekat, att dessa voro mindre väl utrustade än det övriga artillerimanskapet och att »kuskarne behandlades i allmänhet som stjuvfarn».¹⁵ När en lärling utskrevs som färdig gesäll, skulle han ha en äreklädning. Krigskollegii skrivelse till Kungl. Maj:t den 10 december 1698 angiver, vad vardera utrustningen omfattade. För en gesäll begäres en grå klädesrock, ett par skor, ett par ullstrumpor och en hatt för tillsammans 45 dlr 16 öre kmt samt dessutom ur artillerigården av kuskmunderingarna ett par skinnbyxor, en vadmalspajrock, en blå halsduk och två skjortor; för en lärpojke begäras penningar till ett par skor och ett par ullstrumpor — 7 dlr kmt — samt ur artillerigården en blå rock, en karpus (en sorts mössa av blått kläde med foder av gult boj), en pajrock, ett par skinnbyxor, två skjortor och två blå halsdukar. I de kungliga klädkammarräkningarna ha de flesta ansökningarna om kläder hamnat, och där finner man också egenhändiga kvitton på mottagna persedlar.

Vid sjukdom och olycksfall togo mästarne hand om sina medhjälpare. Starbus omtalar, att en av hans utländska gesäller »is geheilet worden von De Bar Bir von De altolleReij Dor heij vor leden Jar 3. off 4 houg mit dem degen in sein Kop hade ge Kregen». Detta hade kostat Starbus 16 riksdaler i läkararvode. En annan gång hade Starbus' gesäll David

¹⁵ Artilleritidskrift 1880, s. 142.

Hilpart råkat i en svår sjukdom. Han hade undersökts av fältskärerna Hans Schultz och Gustaf Boltenhagen. Starbus anmäler detta till krigskollegiet och likaså, att gesällen icke kan botas under 50 dlr smt. Han berömmar honom och säger, att han är en snäll arbetare, som med tiden kunde med nytta brukas i fabriker. Kollegiet anhåller, att Kungl. Maj:t måtte bevilja de 50 dalerna. Så sker, och Hilpart kommer sig.

När pojkar eller gesällerna burit sig illa åt på något sätt, blir det också kollegiets sak att ingripa. Det gäller uppstudsighet, rymning och i ett par fall snatteri eller rentav stöld. Kollegiet låter gesällerna komma upp, ger dem en åthutning och lovar dem spö, om de inte bättra sig. När lärpojken Johan Friberg 1709—10 hade sålt ett par pistolpipor för Starbus och sedan rymt till Norrtälje, blir han fast och inställes i kollegiet. Starbus ber emellertid för honom, och kollegiet låter nåd gå för rätt men låter honom veta, att om det händer en gång till så blir det galopp. Ibland är det mästarna, som få påskrivet. När en lärling rymt från Roloff 1708, får han veta, att han bör skaffa sig sådana pojkar, som äro säkra och ej rymma med kronans kläder. Han bör också hantera dem så, att de ej löpa från honom.

Den 21 januari 1692 översänder Siöblad till krigskollegiet »ett Juhllås och fransyskt lås till prof» jämte en skrivelse och ett intyg från Starbus rörande en av hans gesäller Sven Persson Svensking, som nu varit några år i lära och önskade återvända till Jönköping. Siöblad har proberat låsen och funnit dem »så goda, att få Mester Smeder der widh Factorien så godt arbete göra kunna». Han beder kollegiet, att det ville skriva till faktoriet och ämbetet i Jönköping, att Sven Svensking vid sin ankomst dit bleve för mästare inskriven. Detta skulle vara till exempel och uppmuntran för andra lärgossar, som ville söka sig till de i Stockholm varande tyska smederna för att lära mera.

Jakob Hansson Hilfert, som också lärt hos Starbus, uppvisade ett »fuusilflintlås» den 18 december 1696. Enligt Starbus' attest har Hilfert gjort det, och mästaren är i alla delar nöjd därmed. Hilfert har lust att åter begiva sig till Örebro faktori för att där bliva mästare, varom faktor Hans Ehrenpreuss tillskrives. Låset med Starbus' skriftliga attest blev på eftermiddagen den 4 januari 1697 levererat till tygmästare Sperling »att hafva i förvar i champlunskåpet».

Schertigers elever uppvisa likaledes sina prov i kollegiet, den 1 oktober 1697 Johan Olsson Noreen från Norrköping en flintpistol och en flintbössa, skäftade med valnötsträ, den 28 januari 1704 Jöns Norman från Norrtälje en bössa och ett par pistoler, som han själv skäftat. Skäftandet av en bössa och ett par pistoler är därefter regel som mäterstycke.

Till jämförelse kan nämnas, att smedsgesällen vid rustkammaren Lars

Åman den 12 mars 1717 ber att få återvända till Norrtälje för att där göra sitt mästerstycke och får också tillåtelse därtill.

I vissa fall kunde mästarens omsorger om sina gesäller gå så långt, att de gingo i borgen för dem, när de ville slå sig ner som egna mästare. Sålunda går Starbus den 3 april 1703 i borgen för gesällen Mats Ekeberg, som arbetat hos honom en tid och gift sig och ville bli sin egen.

Här meddelas en lista över de tre mästarnas elever och gesäller, upprättad efter krigskollegii protokoll och brevböcker samt ett urval av faktorirullorna. Ortnamn inom parentes uppgiver varifrån vederbörande kommit, ortnamn utan parentes vart han efter utbildningen begivit sig.

Roloffs elever.

Carlsson, Carl (Örebro).
 Galle, Vilhelm Johan (Stockholm).
 Hagman, Anders Jonsson (Stockholm).
 Hansson, Lars.
 Herman, Daniel Esaiæson (Stockholm).
 Holstein (Holstensson), Isak (Örebro).
 Lindh, Lars Olofsson (Stockholm).
 Rill, Daniel (Stockholm).
 Rolinck, Johan.
 Spännare, Niklas Eriksson (Stockholm).
 Svartlock, Erik Jansson (Stockholm).
 I Örebro arbetade hos Roloff bl. a. Petter Casimir.

Starbus' elever.

Sönerna Cornelis och Pieter.
 Boman, Anders.
 Dahlman, Jonas (Söderhamn), Söderhamn.
 Dam, Jan Karlsson.
 Dufva, Erik Persson.
 Ekenberg, Mats (Ronneby), Stockholm, pistolsmed vid Jämtlands kaval-
 lerikompani.
 Friberg, Jean Christoffersson (Norrtälje), Örebro.
 Hilfert [Hilpart], David Hansson (Örebro?), Norrtälje.
 Hilfert [Hilpart], Jakob Hansson (Örebro), Örebro (?).
 Jonas (efternamn icke uppgivet), Norrköping.
 Lind, Anders.
 Meijer, Daniel Larsson (Norrtälje).
 Meijer, Lars Larsson (Norrtälje), Norrtälje (?).

Olsson, Johan, Norrköping (=Jonas?).
 Svensking, Sven Persson (Jönköping), Norrköping.
 Svensson, Jonas (Jönköping).
 Törson, Mats (Ronneby).
 Öster, Töris Olsson (Söderhamn), Söderhamn.

Schertigers elever.

Sonen Jonas.
 Ekberg, Johan Johansson.
 Ekström, Lars Hansson (Medevi), Söderhamn (?).
 Flodin, Johan Hansson, Hedemora.
 Norén, Johan Olofsson (Norrköping), Norrköping.
 Nor(d)man, Anders Eriksson (Norrtälje), Norrköping.
 Norman, Johan Andersson (Norrtälje), Norrtälje.
 Nyman, Erik.
 Pijl, Olof Bengtsson (Stockholm).
 Ström, Petter.
 Wetterberg, Lars Ingemarsson (Västergötland), Stockholm.

Résumé.

L'introduction en Suède de la fabrication de platines à silex.

En Suède la fabrication générale de la platine à silex, type français, ne commence que vers la fin du 17:ième siècle, et se rapporte à son adoption comme modèle réglementaire pour l'emploi militaire. Avant cette époque elle était connue en Suède d'abord grâce à l'importation de fusils de chasse, surtout de France mais aussi des Pays-Bas. En outre, quelques arquebusiers, dont on doit en premier lieu mentionner le Hollandais Pieter Froomen, travaillant à Stockholm, avaient représenté la fabrication locale. Quand, vers 1685, Charles XI voulait moderniser l'équipement de l'armée — pour quel but le colonel Johan Siöblad était muni d'une autorisation spéciale — ces arquebusiers étaient morts. Ils furent remplacés par les arquebusiers Daniel Roloff et Pieter Starbus, qu'on avait fait venir de l'étranger. — Le monteur Johan Schertiger aîné leur prêta secours à la fabrication des modèles d'armes.

Appelé de Stettin en 1686, et subventionné par le roi, Roloff put fonder un atelier, où il reçut des élèves suédois, fabriqua des modèles réglementaires pour la fabrication en masse des manufactures d'armes, et pour des livraisons destinées au Magasin Royal. Depuis 1687 il toucha un

salaire annuel. Après quelques années à Stockholm, il fut transféré, en 1692, à la Manufacture d'Örebro, afin d'y relever l'aptitude professionnelle et d'exercer le contrôle sur les livraisons destinées au Magasin et sur l'enseignement des arquebusiers. Ici il eut beaucoup d'ennuis, aussi d'ordre économique, et fut, en 1699, transféré à la Manufacture de Norrtelje pour y enseigner la fabrication de platines à silex. Entravé de nouveau par des difficultés économiques, il retourna, en 1701, à Stockholm, où il passa le reste de sa vie, excepté un court séjour à Örebro, en 1718. Il est mort environ 1725.

Roloff était sans doute un artisan très habile, mais il ne parvenait jamais à surmonter les difficultés personnelles, et, selon toute apparence, pendant les dernières années de sa vie, il tomba dans l'oubli.

Des ouvrages conservés de Roloff on peut citer le fusil d'enfant de Charles XII à la Kungl. Livrustkammaren et des fusils modèle à l'Armémuseum.

Avant d'être appelé en Suède, en 1687, Pieter Starbus aîné avait travaillé depuis deux ans comme maître à Amsterdam et il était un bon représentant de l'excellente armurerie de l'Europe occidentale dans le style français. Il obtint le titre d'arquebusier ordinaire du Roi, reçut un salaire, une habitation et un atelier à Helgeandsholmen (Stockholm). Il est plus que probable que c'est lui qui, en 1687, a créé le modèle original des platines à silex de l'armée de la période des Charles, dont la fabrication en masse fut mise en œuvre par la distribution en 1690 de platines réglementaires. Ces platines furent fabriquées et par Roloff et par Starbus, mais celui-là s'étant établi à Örebro, Starbus reste seul à faire des modèles de fusils à batterie. Son atelier travaillait aussi pour la fourniture du Magasin.

A côté de cette activité Starbus est souvent employé pour la fabrication d'armes à feu portatives pour l'emploi personnel de Charles XI et de Charles XII, et pour des clients particuliers. Des armes signées Starbus, Stockholm, ne sont pas rares dans des collections suédoises. Les armes modèle réglementaires signées S se trouvent surtout dans l'Armémuseum. De sa production hollandaise il y a des spécimens à la Livrustkammaren, Stockholm, à Kassel et au Tøjhusmuseet de Copenhague. Dans ce dernier musée on conserve une garniture composée d'un fusil et d'une paire de pistolets, qui peut être regardée comme son chef d'œuvre.

Certaines circonstances font croire qu'il obtint son perfectionnement professionnel à Utrecht.

Le style dans lequel il excelle avant d'être appelé en Suède est celui de la France contemporaine qui était prédominant aussi dans les Pays-

Bas. En Suède il le simplifie en l'adaptant aux souhaits et aux circonstances de ses clients.

Pieter Starbus aîné naquit, selon apparence, en 1648 à Stolp, en Poméranie. Il mourut à Stockholm, le 25 février 1718, et fut enseveli le 4 mars à l'Eglise de St. Jacques. Jusqu'ici il lui a fallu céder le pas aux autres et ce n'est qu'un acte de justice dû à sa mémoire que de le désigner comme le pionnier.

Jonas Schertiger aîné, né en Poméranie en 1666, succéda en 1692 à Johan Wulf et mourut à Stockholm le 5 mai 1715. Il monta des armes modèle et travailla pour la fourniture du Magasin et recevait des commandes particulières. Outre les modèles, un ouvrage portant sa signature est connu: un fusil à Kranichstein près de Darmstadt, et, éventuellement, un autre au cabinet d'armes des Comtes de Bielke au château Sturefors. Il y a un assez grand nombre d'armes à batterie portant sur la platine la signature de Schertiger, mais le style montre que la plupart doivent être attribuées à son fils, qui succéda à son père. Schertiger cadet mourut en 1748.

Un côté très important de l'activité de ces trois maîtres était l'enseignement d'élèves. Le but en était de fournir d'habiles maîtres aux manufactures, d'où l'on prenait des apprentis et des compagnons qui furent envoyés se perfectionner à Stockholm. En plusieurs cas cette idée fut réalisée. Comme les trois maîtres étaient au service du roi, le »Collège de Guerre» auquel ils ressortissaient dut servir de »Maîtrise».

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Svenskarna i heden tid. Av Sune Lindqvist. Orientering i aktuella ämnen. Bonnier, Stockholm 1935. 264 s. Häft. kr. 4: 75, inb. kr. 6: —.

År 1919 utkom som en översiktlig framställning av Sveriges förhistoria Oscar Montelius' *Vår forntid*. Den svenska fornforskningen kan ju visserligen icke sägas sedan dess ha uppnått några i så måtto betydelsefulla resultat, att det montelianska systemet med sin fasta kronologiska byggnad på något sätt är hotat i sina väsentliga punkter. Sedan länge har det utgjort den säkra grund, på vilken forskningen har att arbeta vidare. Men denna har nu hunnit ur det stadium, under vilken huvudparten av intresset ägnats åt föremålsstudiet och formernas typologisering. Ett ökat samarbete med andra forskningsgrenar, nya fynd och en systematiskt driven inventering av de fasta fornlämningarna ha resulterat i ett icke föraktligt antal materialpublikationer, avhandlingar och monografier. Behovet av en på nyare forskningsresultat grundad, översiktlig framställning i ämnet har under senare år blivit allt mera kännbart, och man går därför med högt spända förväntningar till läsningen av *Svenskarna i heden tid*.

Den svåra uppgiften att skriva en vägledning i svensk förhistoria för en med större eller mindre förkunskaper utrustad allmänhet och samtidigt ge framställningen tillräckligt saklig tyngd, för att arbetet även skall få värde i fackmannens hand, har förf. löst på ett i de flesta avseenden föredömligt sätt. Man konstaterar till en början, att det är en rolig bok, som med lätthet bör kunna värva proselyter till fornforskningens och fornminnesvårdens fromma. Stilen är ledig men vårdad. Såsom en populärvetenskaplig men dock icke alltför lättvindigt tillgänglig framställning fyller arbetet högt ställda anspråk.

Granskar man detsamma med hänsyn till dess vetenskapliga halt, vill man oförbehållsamt ge sitt erkännande åt den generositet, varmed förf. skänkt av forskningens senaste resultat, och åt den smidighet, varmed mängden av sakuppgifter inarbetats i den trånga ram, som var fastställd i och med bokens karaktär av »orientering». Dispositionen är följande. Efter en kort, med hänsyn till den väldiga tidrymd, som här skall överblickas, alltför koncentrerad översikt, betitlad *De stora skiftena i forn-*

tidens historia, behandlas i fem kapitel »varje beaktansvärd sida av kulturen för sig i ett sammanhang från början till slutet». Som avslutning följer ett kapitel om fornforskningens medel och mål samt litteraturanvisningar ordnade enligt huvudkapitlens indelning. Dessa senare avse: näringsfång, bebyggelsen, gravskick, folk och stat samt andlig odling. Illustreringen är tämligen riklig, åtskilliga nytagna bilder liva upp den välkända äldre repertoaren. Man måste emellertid med förf. beklaga, att ingen plats blivit över till en skildring av vad förf. kallar »fornkuns-kapens formlära». Såsom figurerna nu äro kringströdda i texten, får man endast en förvirrad och ofullständig bild av de för varje period typiska fornsaksformerna. Man får därför hoppas, att förf. infriar det halva löfte om en framtida komplettering härvidlag, som gives i företalet. Som ett avgjort plus ur pedagogisk synpunkt måste man betrakta den på grund av dispositionen nödvändiga upprepningen i beskrivandet av vissa kultur-företeelser, varigenom deras roll i utvecklingen blivit på ett mera allsidigt sätt belyst.

Recensentens kritiklusta inför detta verk, betraktat såsom sammanfat-tande framställning av ett stort forskningsområdes resultat, gäller bl. a. bristen på objektivitet i en del fall, där sådana frågor upptagas till be-handling, om vilka meningarna bland fackmännen äro delade och som ännu tillhöra den aktuella diskussionen. Man kan visserligen tvista om huruvida i ett arbete av detta slag en mångfald stridiga stämmor skola få göra sig hörda. En framställning, i mycket byggd på egna forskningar och framsprungen ur ett klart personligt ståndpunktstagande, väger alltid tyngre än en sådan, där författaren ger sig in på kompromissens väg och genom att taga litet från höger och litet från vänster endast uppnår en syntes av mer eller mindre oförenliga åsikter.

Det hade emellertid som sagt varit av intresse, om man i vissa fall förutom förf:s egna från tidigare arbeten kända åsikter, även fått tillfälle att se problemen ur andra forskares synvinkel.

Detta gäller t. ex. den antropologiska frågan: varifrån och vid vilka tillfällen ha de människor invandrat, som givit upphov till den svenska folkstammen? Att den första bebyggelsen av vårt land efter istiden skett söderifrån genom folk från det inre av Mellaneuropa, därom torde de flesta forskare vara ense, liksom däri, att dessa invandrare voro av långskallig typ. Förf:s åsikt, att det kortskalliga element, som gjort sig gäl-lande i skelettmaterial från stenåldern, till en del skulle ha inkommit redan vid Maglemosetidens slut, har däremot mött stark gensaga från såväl danska som svenska arkeologer. Av de senare är Rydbeck den, som starkast hävdar kontinuiteten i utvecklingen under äldre stenåldern. I motsats till förf. vill han sålunda förlägga kortskallarnas första uppträ-

dande till yngre stenålderns början, då de som megalitkulturens bärare trängde in i Syd- och Sydvästsverige över Skåne och Bohuslän.

Förf. hyser en sund aversion mot de tidigare tvivelsutan allt för ofta anlidade invandringsteorierna, men det synes dock svårt att endast som resultat av en kulturöverföring förklara t. ex. den karakteristiska koncentrationen av megalitgravar till Falbygden i Västergötland. Skelettmaterialet från undersökta gravar av detta slag visar en växlande kranieform och har för övrigt ännu ej blivit föremål för så pass grundliga studier, att man av antropologiska skäl har rätt att utan vidare avliva invandringsidén. Därför övertygar icke förf:s invändning mot denna, att skelettmaterialet ej kan »lämna oss de behövlige bevisen härför, då det till övervägande grad förefaller vara århundraden yngre än tidpunkterna för respektive bygders uppodling, ja, i regel också avsevärt yngre än byggnaderna av samma stenkamrar, varur det hämtats.»

Stenåldersforskaren står sig i våra dagar slätt, om han endast på arkeologiska förutsättningar söker komma de problem inpå livet, som möta vid studiet av den speciella bebyggelsestyp, vilken utgöres av strandboplatserna vid våra kuster. Den sedan istiden pågående landhöjningen har tillsammans med mera tillfälliga fluktuationer i havsytans läge verkat som en regulator på bebyggelsen och tvingat fiskare och fiskebönder att rätta sin bosättning efter den försvinnande eller under kortare tider åter framträngande havskusten. Boplotsundersökningarna måste därför, om man vill komma till rätta med de kronologiska förhållandena, kombineras med ett studium av de olika faserna i landhöjningsförloppet, och därmed är man inne på ett annat forskningsområde, kvartärgeologien, av vilken boplotsforskningen numera är helt beroende och vars resultat arkeologen med spänning och stundom med ängslan avvaktar.

En av de tidigast upptäckta fyndorterna av detta slag är den kända strandboplatsen på Järavallen vid Limhamn i Skåne. På detta ställe har man funnit den äldre stenålderns primitiva flintredskap ligga i kontakt med eller blandade med redskap från gånggriftstid, sålunda från den yngre stenålderns mitt och senare del. Den rätta tolkningen av dessa fyndomständigheter är av principiell betydelse för förståelsen av bebyggelseutvecklingen i Sydsverige, och Järavallen har därför tid efter annan varit tummelplats för arkeologer och geologer av skilda trosbekännelser. Förf. fasthåller härvidlag vid sin tidigare uttalade åsikt, att den ifrågasvarande boplatsen ej varit bebodd vid mer än två till tiden vitt skilda tillfällen, nämligen i samband med Litorina-Tapestransgressionen under kökkenmöddingtid samt vid den andra stenålderstransgressionen, som inträffade under gånggriftstid. Vid dessa tillfällen skulle enligt förf. utsikterna till ett givande fiske ha varit större än annars. Andra forskare vilja göra gäl-

lande, att boplatsen varit befolkad även mellan transgressionerna och att sålunda här — för att tala med Rydbeck — »den äldre stenålderns redskaps- och vapentyper fortlevat ända in i gånggriftstiden». Mot förf:s tes har bl. a. med rätta anmärkts, att det ingalunda är bevisat, att den höjning av strandlinjens läge, som transgressionen innebar, medförde ökade fångstmöjligheter i havet.

Till arbetets förtjänster hör en även i tidigare verk av förf:s hand ådagalagd strävan att i första hand söka en av det praktiska livets förhållanden motiverad, psykologiskt trovärdig förklaring till den mångfald av företeelser, som möta fornforskaren och som lätt bliva föremål för fantasifulla utredningar, vilka intet ha med vetenskap att skaffa. I samband med beskrivningen av gravskicket under järnåldern går förf. in på den under folkvandringstiden begynnande gravläggningen i båtar, bäst känd genom de uppländska fyndplatserna Vendel, Ultuna, Tuna och Valsgårde. Hans förklaring till varför de tidigare i förnämliga uppländska gravar använda kamrarna eller kistorna av sten eller trä av Vendelkulturens bärare utbyttes mot båtar, innebär dock en väl kraftig förenkling av problemet. Förf. diskuterar här inte alls möjligheten av att härleda det nordiska båtgravskicket ur den från såväl europeiska som utom-europeiska folk kända föreställningen om själarnas färd över ett vatten till dödsriket. Han skriver: »I stället för att förlänga den timrade kammaren hittade man på att ersätta den med en båt av det slag, som användes vid färder på de uppländska vattnen» (s. 156). Då förf. strax förut (s. 151 f.) antager, att skeppsfärden till dödsriket kan ha ingått i våra förfäders föreställningsvärld under bronsåldern och då denna föreställning genom fynd av Karonspenningar får anses vara belagd från den romerska järnålderns slut eller folkvandringstidens början, har man i varje fall orsak att räkna med möjligheten av en obruten, ehuru svag tradition, som åter levde upp och i Vendeltidens båtgravar erhöll sitt mest konkreta uttryck.

I kapitlet om gravskicket har förf. vidare ägnat en grundlig undersökning åt de sydiskandinaviska megalitgravarna och deras västeuropeiska förebilder. Vad som där (s. 140) säges om stenålderns svenska hällkistor, nämligen att som representanter för hällkisttiden endast böra räknas sådana stora kistor, som äro försedda med förrum, gäller dock ej för alla de trakter, där ifrågavarande fornlämningstyp förekommer. Småland, som är det på hällkistor rikaste av våra landskap, har sålunda inga fullt säkra kistor med förrum. De flesta fyndförande ha trots detta visat sig vara anlagda under stenåldern. Likaledes torde man som representanter för stenålderns gravskick ha rätt att betrakta även de dalsländska och värmländska hällkistorna, ehuru dessa äro mindre än de småländska och ej heller ha några förrum.

Den kronologiska tablå, som avslutar kapitlet om de stora skiftena i forntidens historia, avspeglar i någon mån de synpunkter på kronologi, kulturskeden och kulturgrupper, som äro de bärande i förf:s framställning. Det skede av äldre stenåldern, som föregår kjøkkenmöddingtiden, benämnes med den av förf. tidigare präglade termen »benåldern» på grund av att redskapen av ben och horn då voro de bäst formade. Emellertid har man ej inskränkt sig till dessa råämnen, utan även sten och flinta ha, som också framhållas, flitigt tagits i bruk för redskapstillverkningen. Man vill därför gärna tro, att det i själva verket endast är bristen på större fyndkomplex motsvarande den danska Maglemosekulturens, som gör, att en för det ifrågavarande skedet mera adekvat beteckning ännu ej skapats för Sveriges vidkommande. Trindyxtiden, som av gammalt är benämningen på den oklart begränsade övergången mellan äldre och yngre stenålder, omnämnes med berättigad skepsis, men förf. har dock låtit den kvarstå i tidsschemat som yngre stenålderns första period. Att trindyxan överhuvud är olämplig som ledtyp, är uppenbart, då de äldsta bultade yxorna av detta slag uppträda på danska boplatser (t. ex. Klampenborg), som äro äldre än de äldsta kjøkkenmöddingarna och sedan äro i bruk åtminstone till yngre stenålderns mitt.

Till ett skede med klart tecknade gränser sammanföras den s. k. kopparåldern och den äldre bronsåldern, den första enligt förf. bestående av döstid, gånggriftstid, båtyxtid och hällkisttid. För att angiva, att metallen i form av koppar och tennfattig brons var känd redan under yngre stenålderns senare del, har man visserligen brukat karakterisera gånggriftstid och hällkisttid som en övergångstid till bronsåldern, en »kopparålder», men rec. vågar dock betvivla, att redan döstidens nordbor voro så förtrogna med metallens bruk, att den utsträckning av begreppet i fråga, som förf. här framför, skulle vara motiverad. Ännu en nyhet är insättandet av båtyxtiden som en självständig period mellan gånggrifts- och hällkisttid. Då båtyxkulturen i högre grad, än man tidigare förstätt, visat sig vara av betydelse för utbildandet av hällkisttidens likriktade kultur, är det givetvis rimligast att antaga en direkt kronologisk följd dem emellan. Röster ha emellertid icke sagnats, vilka vilja förpassa båtyxkulturens inbrott redan till gånggriftstidens början i stället för dess slut.

I avslutningskapitlet om fornforskningens medel och mål får läsaren en inblick i arkeologens arbetssätt, i det att förf. avslöjar, hur fynd och föremål under ett tränat öga upphöra att vara stumma vittnen om förgångna tider och i stället bringas att tala ett språk, lika övertygande som den historiska tidens dokument. De medel, som stå till buds äro ett vaket uppmärksammande av stratigrafiska förhållanden och övriga fyndomständigheter under arbetet i fält samt ett ihärdigt studium av fyndkombina-

tioner och stilföreteelser med utnyttjande av den typologiska metodens möjligheter. Förf. ger här, sin vana trogen, ett varningsord, illustrerat med talande exempel, mot allt för ensidigt brukande av typologien som vetenskaplig forskningsmetod.

Rec. har i det föregående stannat vid några ur sitt sammanhang lösryckta punkter, som av en eller annan anledning varit av intresse att diskutera. Någon detaljgranskning har här ej kunnat bliva fråga om, och först ett grundligare refererande av de olika kapitlen skulle kunna göra arbetet full rättvisa. Förf. har väl bemästrat den överflödande mängd av fakta, som stått honom till buds. Alla ha fått spela sin roll i den gemensamma uppgiften att ge en vidgad och fördjupad syn på de kulturformer, som föregått den historiska tiden i vårt land.

Ingemar Atterman.

Uppkomsten av kronans anspråk på skog inom Älvdalens socken. En utredning på uppdrag av Älvdalens sockens jordägande socknemän. Av Åke Holmbäck. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B., Uppsala och Stockholm 1934. 8:o, X + 289 s. Kr. 10:—.

Den 3 maj innevarande år började vid Älvdalens häradsrätt en märklig rättegång med Älvdalens jordägande socknemän som kärke och staten som svarande. Rättegången gäller äganderätten till 91,000 hektar skogsmark, belägen inom Älvdalens socken och utgörande bortemot hälften av socknens hela skogsareal samt värderad till 25 millioner kronor. Som ett led i förberedelserna till denna process har professor Holmbäcks utredning tillkommit. Dess syfte är speciellt juridiskt men dess innehåll därutöver av så allmänt kultur- och rättshistoriskt intresse, att ett omnämnande i denna tidskrift av arbetet synes påkallat. Det är icke blott Älvdalsskogarnas rättsliga öden, som Holmbäck skildrar. Arbetet är ett tvärsnitt av den svenska skogens historia, sedd ej blott ur rättslig synpunkt, utan även ur en mer allmän. Det rika, mångskiftande material, på vilket författaren bygger sin framställning, ger ofta intressanta inblickar i gångna tiders liv, och utredningen blir på så sätt ett värdefullt bidrag till Sveriges inre historia.

Älvdalens socken, ursprungligen en sätting av Mora, är relativt ung. Om dess tillkomst berättar Holmbäck följande lilla upplysande historia. Älvdalskarlarna hade för sin biskop klageligen givit tillkänna »den stora jämmer, elände och hunger, som de lidit från hedenhös på sina själars salighets vägnar. De hade aldrig vid sin kyrka fått tidedgård mer än tre

gångar om året, somliga hade sju stora mil till Mora, många hade dött utan sakrament och en part vore föga bättre än vilda hedningar». Klagomålet vann gehör, och Älvdalen blev egen socken 1586.

Socknens gränser fastslogos först efter hand och under ideliga tvister med grannsocknarna. Gränser kring landskap, län, härad eller socknar ha sedan länge bestämts genom beslut i administrativ ordning. Om emellertid en gräns berört en allmänning, blev frågan av civilrättslig natur och följaktligen mera komplicerad. Holmbäcks utredning ger vid handen, att vid bestämmandet av Älvdalens gränser äldvalsborna uppträtt som en juridisk person och att alltså skogen betraktats som en socknens gemensamma egendom. Gränstvisterna och gränsregleringarna skildras synnerligen ingående och erbjuda mycket av intresse. Man kan i detta sammanhang erinra om att Älvdalen intill Brömsebrofreden gränsade till Norge. Tvisterna började kort efter socknens tillkomst. De kunde ibland vara av ganska långvarig och elakartad natur. Tydligt är, att de gamla gränserna varit föremål för sockenbornas livliga intresse, vilket i sin tur visar, hur intensivt man sökt att utnyttja skogens tillgångar så långt sig göra lät. Vid första sammanträdet under storskiftet i Älvdalen år 1870 fastslogs det emellertid, att socknens rågångar emot angränsande län och socknar vore ostridiga och på intet ställe underkastade tvist. Socknen hade då således fått sin definitiva yttre form.

Holmbäcks utredning av skogsförhållandena inom Älvdalen är lagd på bredaste grund och sker i samband med en redogörelse för jordförhållandena överhuvud inom socknen. På så sätt blir hela bokens första avdelning, som behandlar tiden fram till storskiftet, en bebyggelseskildring, om också — som naturligt är — huvudvikten lägges vid skildringen av skogsförhållandena.

På grundval av handlingar rörande den förnämsta av skatterna, den årliga räntan, och det viktigaste av de allmänna besvären, roteringen, samt lagfartshandlingarna tecknas de allmänna jordförhållandena. I samband därmed beröras de i övre Dalarna tidigt förekommande hemmansklyvningarna och jordförsäljningarna. Jorden kring byarna bevarades dock i stort sett. För avlägset belägna marker gjorde sig emellertid lämplighetshänsynen starkare gällande, och en för en ägare olämpligt belägen fåbod t. ex. kunde därför utan vidare försäljas.

Då jordeböckerna icke följde med den relativt snabba utvecklingen, kommo de snart att blott återspegla gamla skatteförhållanden. Dessa blevo fördenskull så småningom ytterst invecklade. En viss reda i förhållandena medförde visserligen roteringen, som blev ytterst betungande för de nordliga Dalasocknarna, men först i samband med storskiftet verkställdes den sista jämningsrevningen, varvid man icke blott fick en grund

att vid skiftet fördela jorden, utan också nya jämförelsetal för grundskatterna. Tidigare hade det i princip varit så, att skatt beräknats efter den öppna jorden. Men då den fria jorden ensam icke kunde bära pålagorna och då varje bonde ansågs äga del i socknens skog, är det tydligt, att skatt utgjorts även för denna, ett förhållande, som klart framträder i det faktum, att skatten erlades i skogsprodukter, efter 1606 i ved.

Älvdalskarlarna utgjorde således skatt och rotering för sockenskogarna, och att de ansågos äga dessa framgår också av åtskilliga direkta uttalanden. I viss mån framgår detta även av det flitiga bruk, de gjorde av skogarna. Älvdalen är och har alltid varit en skogssocken, och invånarnas liv har också gestaltat sig därefter. I tredje kapitlet ger författaren en konkret, allsidig bild av de olika skogsnäringarna under tiden fram till 1860- och 1870-talen, då den nya tiden bryter in. Skildringen lämnar intet övrigt att önska. Fäbodrift, lövtäkt, barklöpning, tjärbränning, kolning, laggkärlstillverkning, myrjärnsframställning m. m., allt får sin korta men klara belysning. Man får en intensivt stark känsla av den strävsamma kamp för tillvaron, som fördes i de stora skogarna.

I följande avsnitt behandlas de rättsregler, som gällde vid intaga av jord, samt den rättspraxis, som därvid kom till utbildning. Här är att märka, att häradsrätten, där socknen hade representanter, och ej landshövdingen fick det avgörande ordet, vilket förhållande inte fullt överensstämde med gällande förordningar. Vidare är att observera det faktum, att endast jordägare i Älvdalen ägde intaga jord på skogarna, allt således uttryck för den åskådningen, att socknen var ägare till skogarna.

Det fanns emellertid även en annan åskådning, och dess utveckling belyses i avhandlingens andra stora parti, som behandlar avvittningen, vilken i Älvdalen liksom i Dalarna överhuvud ingick som ett led i storskiftet. Den historiska exposéen över kronans uppträdande till värn för den fria intäktsrätten föres av Holmbäck tillbaka till 1300-talets förra hälft. Han berör Gustav Vasas bekanta yttrande, »att sådana ägor, som obygd ligga, hör Gud, oss och Sveriges krona till och ingen annan». Han behandlar utförligt den viktiga 1683 års förordning angående skogarna samt den vidare utvecklingen fram över 1809 års statsskick.

Därefter kommer författaren in på den mer speciella frågan om den rättsutveckling, som förde fram till avvittningen i Kopparbergs län. Hithörande frågor äro intimt förenade med vissa andra, t. ex. knektehållet och Stora Kopparbergs bergslags privilegier. Så småningom växa sig de statliga anspråken på ödeskogarna allt starkare. Från och med 1752 börja de med verklig kraft göra sig gällande. 1792 tog Kungl. Maj:t initiativet till storskiftena i Dalarna; 1804 fastställdes planen. I samband därmed kom avvittningsfrågan upp, och dess

vidare förlopp följer Holmbäck socken efter socken. Några generella föreskrifter, efter vilken grund avvittringen skulle äga rum, gåvos emellertid icke. Grunderna fastställdes från fall till fall, vilket möjliggjorde en utveckling i en för allmogen ogynnsam riktning. Epok i avvittringens historia bildar 1862—1863 års riksdag. De beslut, som man fattade då i hit-hörande frågor, äro utgångspunkten för vissa förordningar av år 1865. »Dittills hade man», säger Holmbäck, »vid avvittringen i Dalarne tagit hänsyn till de förhållanden, vilka historiskt vuxit fram, så att sockenborna icke berövats något område, till vilket de hade hävd. Nu tog man åter icke hänsyn till, att i någon eller några av de oavvittrade Dalasocknarna bönderna kanske ägde hävd till större områden än som vid en schematisk prövning kunde anses behövligen för hemmanen, och ej heller till, att i någon eller några av dessa socknar de stora skogsvidderna kanske voro sockenallmänningar. När i en socken ett område avsattes till kronopark, hade man i själva verket förklarat, att jordägarna inom socknen icke hade äganderätt till socknens hela område, och man hade därigenom provisoriskt underkänt socknens krav på att vid en avvittring erhålla detta område. I Älvdalen prövade man, lika litet som i de övriga sockarna, i vilka kronoparker provisoriskt avsattes, om marken inom socknens gränser vore en sockenallmänning, detta trots att den äldre avvittringslagstiftningens regler icke voro upphävda.»

Att närmare beröra, hur kronoparkerna i Älvdalen, tillsammans omfattande 91,000 hektar, genom kungl. brev av år 1865 och år 1885 tillkommo, kan kanske här vara obehövt. Vid läsningen av Holmbäcks utredning glömmar man visserligen icke, att den tjänar ett praktiskt syfte, men mer och mer blir det klart, att den därjämte, förutom att vara ett värdefullt kulturhistoriskt arbete, ingående belyser tvenne med varandra kämpande rättsåskådningar, den urgamla svenska hävderätten och den från främmande land stammande regala doktrinen. På så sätt blir arbetet även ett stycke idéhistoria.

Ingmar Källström.

Möbelformer. Typologiska och stilhistoriska studier. Av **A l b i n**

E l i s o n. Årsbok I. 29 s. text och ritningar + 24 lösa blad uppmättningsritningar. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B., Uppsala 1935. Kr. 15: —.

År 1932 överlämnade möbelarkitekten och läraren vid Tekniska skolan i Stockholm Albin Elison sina omfattande, under ett snart trettioårigt intensivt och beundransvärt arbete hopbragta samlingar av uppmättnings-

ritningar och olika slags avbildningar av möbler till en för ändamålet bildad stiftelse, kallad Stiftelsen för Albin Elisons samlingar. Med stöd av Längmanska kulturfonden har denna stiftelse nu utgivit första delen av en planerad större publikation. I företalet har stiftelsens styrelse bl. a. lämnat en redogörelse för samlingarnas tillkomst, deras art och omfattning, varav man kan sluta, att desamma, i och med att de bliva tillgängliga, otvivelaktigt komma att få en icke oväsentlig betydelse för möbelritare och möbelsnickare samt icke minst för den tekniska undervisningen. Även möbelforskningen torde i ganska hög grad vara betjänt av dessa samlingar, och deras publicering, om ock i begränsad omfattning, har man all anledning att med tacksamhet emotse — dock med en förhoppning, att hänsyn i någon mån tages till vad som nedan anföres.

Årsboken har formen av en fascikel i likhet med Svenska arkitekturminnesföreningens »Svensk arkitektur», d. v. s. en samlingspärm, innehållande ett texthäfte samt lösa blad uppmättningsritningar. Dessa senare (på ett mycket skickligt sätt utförda av Erik Strömberg) återge — dels i totalbilder i skala 1:10 och dels i detaljer i skala 1:1 — två danska och fem svenska stolar från 1700-talets slut och 1800-talets början, alla av den typ, som genom de under 1700-talet företagna utgrävningarna av ruinstäderna Herculaneum och Pompeji och de därvid gjorda fynden av antikt bohag kom på modet i Europa mot århundradets slut, stolstypen med det avlångt rektangulära, mjukt rundade ryggglänet, som överskjuter ryggståndarna. Texten omfattar ett stilregister, gällande för samlingarna i deras helhet, samt en uppsats om den ovan karakteriserade stolformen och dess återupplivande i Sverige och Danmark vid tiden för nyantikens framträdande. Härtill ansluta ritningar i mindre format av stolar och stolsryggar, de senare grupperade efter ett speciellt typologiserande schema, ävensom måttstabeller o. d.

Vad först uppmättningsritningarna beträffar, konstaterar man icke utan en viss förvåning, att de lösa bladen sakna varje som helst anteckning om var de avbildade föremålen vid tiden för uppmätningen befunno sig samt andra önskvärda uppgifter, såsom om träslag, färg och tillverkare. Bladen äro endast åsatta löpande plansnummer, vilka hänvisa till en »nyckel» i texten. Med hänsyn till den avsedda fortsatta publiceringen av dylika uppmättningsritningar ligga olägenheterna av det använda systemet i öppen dag. Man får på så sätt till sist, bildligt talat, en hel nyckelknippa att handskas med. Mot detta kan invändas, att då verket en gång föreligger färdigt, kommer en för samtliga ritningar gemensam förteckning att upprättas, men intill dess kvarstå icke desto mindre olägenheterna ifråga. För att överhuvudtaget nu med behållning kunna studera ritningarna fordras, att man först noga genomläst hela texthäftet för att inhämta de långt

ifrån samlade uppgifterna. Dessa kunna, synes det mig, utan nämnvärd olägenhet anbringas på baksidan av varje plansch, som presenterar ett föremål i totalbild, och behöva följaktligen ej på något sätt inkräkta på ritningen, om nu detta varit anledningen till att de ej blivit utsatta. Granskar man närmare »nyckeln» i texten, finner man, att den ej tillfyllest motsvarar de fordringar man kan anse sig ha rätt att uppställa. Om jag t. ex. önskar veta något närmare om den å plansch 16 återgivna stolen, har jag att på sidan 23 uppsöka förteckningen över »stolar i planscher» och får då en ingående redogörelse för stolens sittbekvämlighet jämte upplysningen, att den är utförd av stolmakaren Erik Öhrmark, men får alls intet veta om träslag, färg eller förvaringsplats. För att utröna detta måste jag först överge det hittills gällande planschnumret och övergå till ett annat angivet nummer, i detta fall 15, och finner då, under förutsättning att jag känner till innehållet i texten, fortfarande ingenting om träslaget, vilket möjligen skulle kunna tyda på att detta är björk. Vidare kan på sidan 25 bland ritningar till stolsryggar inhämtas, att stolen är förgylld, samt till sist på sidan 29, att den befinner sig i Kungl. husgerådskammaren, d. v. s. endera på Stockholms slott, Drottningholms slott, Gripsholms slott, i Gustav III:s paviljong i Haga, på Rosersbergs slott eller slutligen på Tullgarns slott, alltså sex alternativ att välja mellan. Dessa elementära uppgifter kunde lämpligast ha meddelats på en gång i planschförteckningen. Det anförda exemplet påkallar även en annan erinring. Efter Böttiger uppger författaren den nämnda stolen vara utförd av stolmakaren Erik Öhrmark men meddelar först efter själva planschförteckningen, att den är signerad EÖM. Varför icke föra tillsammans dessa båda upplysningar, så att de, som eventuellt äro okunniga därom, omedelbart få veta att denna signatur är att tyda som Öhrmarks? Vad som emellertid är mera betänkligt är, att författaren uraktlåtitt att nämna, att mycket starka skäl tala för att stolen ritats av Louis Masreliez 1789—92 för konungens paviljong i Haga och att Öhrmark i detta fall måste betraktas som den rent hantverksmässige utföraren. Ett dylikt tillfälle till närmare datering borde ej heller ur denna synpunkt ha förbigåtts. Stolen nr 18 (i serien »stolar i typbilder») säges vara signerad MLB, vilken signatur författaren utan vidare hänför till Melkior Lundberg d. ä. Även om det skulle vara troligt, att den äldre Lundberg är mästare till stolen, torde det just i detta fall ej vara rådligt att lämna helt ur räkningen Melkior Lundberg d. y., som började sin verksamhet 1808. Jag förutsätter, att författaren ej studerat skiljaktigheterna mellan de båda stolmakarnas mycket överensstämmande signaturer.

Författaren har på grund av arbetets art tvingats att använda en mängd olika beteckningar, såsom siffror och bokstäver, fristående eller inom parentes, vilkas betydelse förklaras i not allt eftersom de uppträda i texten.

Detta system förutsätter återigen, att man läser från början, och även om man så gjort, har man under läsningen, till följd av beteckningarnas mångfald, mycket väl behov av att uppliva minnet av deras betydelse. Man tvingas då att söka i det föregående, var beteckningen ifråga första gången förekommit, vilket knappast är gjort i en handvändning. Denna olägenhet torde i fortsättningen lättast kunna avhjälpas genom att en samlad teckenförklaring meddelas före texten.

Genom att alltför mycket betrakta uppmättningsritningarna som komplement till texten har författaren — säkerligen oavsiktligt — begränsat användningen av sitt opus. Numera gäller ju den regeln, att ett bildmaterial, det må ingå i en avhandling av större omfång eller i en mindre uppsats, skall samtidigt som det utgör ett förtydligande av det skrivna ordet vara helt fristående i förhållande till texten, d. v. s. bildunderskrifterna skola vara så fylliga och uttömmande som möjligt.

Mot uppsatsen rörande en grekisk stolform finnes ingenting principiellt att anmärka. Man är Albin Elison framför allt tacksam för att han här påvisat ett delvis okänt material. Man skulle likväl ha önskat en något mera fördjupad behandling av vissa avsnitt; särskilt gäller detta vad som rör Louis Masreliez. Denne torde nämligen få anses som den där introducerade den antika stolformen i Sverige och därtill lyckades göra den så pass populär, att den införlivades med de gemene stolmakarnas formföråd. Författaren har visserligen mycket samvetsgrant omnämnt Masreliez' skisser till dylika stolar men bl. a. utelämnat ett så viktigt dokument som ritningen till den 1792—93 utförda inredningen av audiensrummet i Sofia Albertinas palats. På denna ritning figurerar en tronstol av den berörda typen (ritningen är avbildad i C. D. Moselius' arbete om Louis Masreliez).

Marshall Lagerquist.

FÖRENINGSMEDDELANDE.

Statsanslaget till denna tidskrift har höjts till 1.000 kronor.

Till juris doktor Axel Roos, verkställande direktör för Guldsmedsbolaget i Stockholm, som skänkt 300 kronor till klichering av illustrationerna i fil. stud. Maj Florins uppsats, frambäres vördsamt tack av uppsatsens författare och tidskriftens redaktion.